

**SVEUČILIŠTE U RIJECI
UČITELJSKI FAKULTET U RIJECI**

Laura Krivičić

**Povezanost odgajateljevih i roditeljevih procjena likovne tipologije
djece s obzirom na likovna sredstva i pomagala s rezultatima testa
potencijalne likovne kreativnosti**

DIPLOMSKI RAD

Rijeka, 2019.

**SVEUČILIŠTE U RIJECI
UČITELJSKI FAKULTET U RIJECI**

Diplomski sveučilišni studij rani i predškolski odgoj i obrazovanje

**Povezanost odgajateljevih i roditeljevih procjena likovne tipologije
djece s obzirom na likovna sredstva i pomagala s rezultatima testa
potencijalne likovne kreativnosti**

DIPLOMSKI RAD

Predmet: Umjetnički programi

Mentor: dr. sc. Anita Rončević, v. pred.

Student: Laura Krivičić

Matični broj: 0299009187

U Rijeci, rujan, 2019.

ZAHVALE

Srdačno zahvaljujem mentorici dr. sc. Aniti Rončević na pruženoj pomoći, savjetima i uputama tijekom pisanja diplomskog rada. Zahvaljujem izv. prof. dr. sc. Darku Lončariću na podršci.

Veliko hvala mojim prijateljicama koje su sa mnom dijelile svaki uspjeh i neuspjeh tijekom školovanja. One najbolje znaju koliko je truda uloženo da bih došla do uspjeha.

Na stalnoj podršci, ljubavi i vjeri u moj uspjeh i onda kada je meni samoj to bilo teško veliko hvala mom Pinu..

Najveće hvala mojoj obitelji – mami, tati i bratu koji su tijekom svih pet godina bili stalna potpora i glavni oslonac u zahtjevnim i napornim trenucima ali i jer su zajedno sa mnom slavili svaki moj uspjeh i cijenili moj trud.

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

„Izjavljujem i svojim potpisom potvrđujem da sam diplomski rad izradila samostalno, uz preporuke i savjetovanje s mentorom. U izradi rada pridržavala sam se Uputa za izradu diplomskog rada i poštivala odredbe Etičkog kodeksa za studente/studentice Sveučilišta u Rijeci o akademskom poštenju.“

Potpis studentice

Sažetak

U prvih šest godina djetetovog života njegov likovni razvoj veoma je intenzivan. Razvija se brojnim fazama tijekom kojih se djetetove osobine mijenjaju. Obzirom na osobine i osobne preferencije u likovnim se radovima djece može prepoznati kojem likovnom tipu dijete pripada. Likovni tip djeteta može biti uvjetovan likovnim osobinama; uporabom likovno-izražajnih sredstava i osobnim kompetencijama djeteta. Likovnim tehnikama, sredstvima i pomagalicama omogućuje se likovno izražavanje djece one se obzirom na područja likovnog rada mogu podijeliti na tehnike plošnog oblikovanja i tehnike prostorno-plastičnog oblikovanja. Tehnike plošnog oblikovanja mogu se podijeliti na crtačke, slikarske i grafičke tehnike. Svaka tehnika ima likovno-tehničko sredstvo i alat kojim se likovni uradak ostvaruje. Likovno izražavanje djece pridonosi razvoju njihovog divergentnog mišljenja odnosno kreativnosti upravo zbog mogućnosti korištenja različitih materijala, tehnika, eksperimentiranja i rješavanja problema. Djeca prirodno posjeduju likovnu kreativnost jer je njihov likovni prikaz izraz prvi put viđenog i izraženog. Kako bi se ta kreativnost što duže zadržala u djetetu bitno je da roditelji i odgajatelji svojim postupcima ne ometaju likovnu kreativnost djece već da ju potiču.

Ovim se radom istražuje povezanost likovne tipologije djece predškolske dobi u odnosu na njihov odabir likovno-izražajnih sredstava i pomagala i rezultata dobivenih na testu potencijalne likovne kreativnosti s procjenama roditelja i odgajatelja o likovnoj tipologiji djece s obzirom na likovna sredstva i pomagala. Istraživanje je dio većeg istraživanja potencijalne likovne kreativnosti EPoC testa za kojeg su u travnju i svibnju 2018. godine prikupljeni podaci od sveukupno 105 djece, 105 odgajatelja i 49 roditelja djece koja su sudjelovala u EPoC testu potencijalne likovne kreativnosti. Za potrebe ovog istraživanja korištene su kvalitativna metodologija istraživanja i kvantitativna metodologija istraživanja.

Ključne riječi: procjena, likovna tipologija djece, likovne sposobnosti, test potencijalne likovne kreativnost

Abstract

Artistic development is very intense in the first six years of a child's life. It develops through stages during which the child's characteristics change. Considering the traits and personal preferences, it is possible to identify in the children's art works which art type of a child the child belongs to. A child's character type may be conditioned by his or her character traits; using art and expressive means and personal competences of the child. Artistic techniques, tools and aids allow the artistic expression of children, which, depending on the areas of art work, can be divided into surface design techniques and space-plastic design techniques. Flat design techniques can be divided into drawing, painting and graphic techniques. Each technique has a visual-technical means and a tool by which the artwork is realized. The artistic expression of children contributes to the development of their divergent thinking or creativity precisely because of the possibility of using different materials, techniques, experimentation and problem solving. Children naturally possess artistic creativity because their visual representation is an expression of the first seen and expressed. In order to keep this creativity in the child as long as possible, it is essential that parents and educators do not interfere with the artistic creativity of the children by their actions but encourage it.

The aim of this study is to examine the connection between the preschool age arts typology and their choice of artistic expression means and aids and the results obtained from the test of potential artistic creativity with the parents 'and educators' assessments of the artistic typology of children with regard to the artistic means and aids. The study is part of a larger study of potential visual creativity of the EPoC test, for which, in April and May 2018, data were collected from a total of 105 children, 105 educators and 49 parents of children who participated in the EPoC test of potential creative creativity. For the purposes of this research, qualitative research methodology and quantitative research methodology were used.

Keywords: assessment, children's typology, artistic abilities, test of potential artistic creativity

Sadržaj

1. UVOD.....	1
2. LIKOVNI RAZVOJ DJECE	2
2.1. Značajke likovnog izraza	4
3. LIKOVNI TIPOVI DJECE	8
3.1. Likovni tipovi djece uvjetovani likovnim osobinama.....	8
3.2. Likovni tipovi djece uvjetovani uporabom likovno-izražajnih sredstava ...	10
3.3. Likovni tipovi djece uvjetovani osobnim kompetencijama djeteta.....	11
4. LIKOVNE TEHNIKE, SREDSTVA I POMAGALA	12
4.1. Crtačke tehnike.....	12
4.1.1. Suhe crtačke tehnike	12
4.1.2. Mokre crtačke tehnike	14
4.2. Slikarske tehnike	15
4.2.1. Suhe slikarske tehnike	15
4.2.2. Mokre slikarske tehnike.....	17
4.3. Grafičke tehnike	18
4.3.1. Grafičke tehnike s djecom predškolske dobi	19
4.4. Tehnike prostorno-plastičnog oblikovanja.....	21
5. KREATIVNOST	25
6. LIKOVNA KREATIVNOST	27
6.1. Ometanje likovne kreativnosti	29
6.2. Poticanje likovne kreativnosti	30
7. SVRHA I CILJ ISTRAŽIVANJA.....	33
8. ISTRAŽIVAČKA PITANJA I HIPOTEZE	34
9. METODE ISTRAŽIVANJA	35
9.1. Uzorak	35
9.2. Mjerni instrumenti.....	36
9.3. Načini obrade podataka.....	39
10. REZULTATI I RASPRAVA.....	40
11. ZAKLJUČAK.....	47
12. LITERATURA	50

1. UVOD

Prva razina odgojno-obrazovnog sustava u Republici Hrvatskoj su dječje jaslice, u koje polaze djeca od šest mjeseci do treće godine, i dječji vrtić u koji polaze djeca sve do polaska u osnovnu školu, odnosno do šeste godine. Odgovornost o djeci ima odgajatelj, koji osim brige o njezi djeteta, vodi brigu i o djetetovom odgoju i obrazovanju, što ukazuje da se odgajatelj brine o cjelokupnom razvoju djeteta te se iz tog razloga može pretpostaviti da odgajatelji poznaju djecu unutar svoje skupine te da ih može kvalitetno procjenjivati u ranim razvojnim područjima, a time i likovnom razvoju te potencijalnoj likovnoj kreativnosti. Međutim, roditelji su primarni odgajatelji svog djeteta te ga kao takvi najdulje poznaju. Stoga se javlja pitanje kako roditelji i odgajatelji procjenjuju isto dijete, odnosno razilaze li se u procjenama likovne kreativnosti djeteta s obzirom na likovna sredstva i pomagala. Odgovor na navedeno pitanje ujedno je motiv odabira navedene teme.

Kako bi se probalo doći do odgovora provedeno je istraživanje potencijalne likovne kreativnosti djece predškolske dobi EPoC testom, a dio istraživanja proveden je i s roditeljima i odgajateljima djece koja su sudjelovala u testiranju. Procjene roditelja i odgajatelja ispitane su anketiranjem. Svrha istraživanja je ispitati likovnu kreativnost djece u dobi od pete do šeste godine, te dobiti procjenu roditelja i odgajatelja o likovnoj tipologiji djece s obzirom na likovna sredstva i pomagala. Osnovni cilj je povezati odgajateljeve i roditeljeve procjene u odnosu na likovnu kreativnost djece s obzirom na likovna sredstva i pomagala.

2. LIKOVNI RAZVOJ DJECE

Likovni razvoj djece u prvih šest godina života veoma je intenzivan te se likovno izražavanje u prvih šest godina života također bitno razlikuje od likovnog izražavanja u kasnijoj dobi. U navedenom razdoblju sva djeca prolaze iste faze, iako ne u istom vremenskom razdoblju, što dovodi do vrlo sličnih likovnih radova djece, međutim to nije pokazatelj djetetove ne kreativnost već je to izraz djetetovog razvoja.

Likovni razvoj djece započinje fazom šaranja koja traje od prve godine i pet mjeseci do treće godine i pet mjeseci. U fazi šaranja karakteristična je osobina ne postojanje težišta, što znači da se šare mogu promatrati s bilo koje strane. Djeci se preporuča dati mek i intenzivan grafički materijal, meku olovku, kredu i pastele u fazi šaranja (Varljen Herceg, Rončević, Karlavaris, 2010). U navedenoj fazi istaknute su dvije potrebe i mogućnosti djece, jedna je psihička potreba djece za izražavanjem, a druga je motorička spretnost. Motoričkom spretnošću mijenjaju se šare djeteta od jednostavnih crta koje nastaju povlačenjem iz zglobova ramena i lakta do manjih kružnih crta koja nastaju povlačenjem iz zglobova šake i prstiju. Motorička spretnost utječe na karaktere i promjene u vrsti šaranja. Na početku faze šaranja crte su pravolinijske, a kasnije sve više kružne i sve preciznije, također nastaju različite varijante šara kao što su pravolinijski potezi, skakutanje po podlozi, udarno šaranje, raznovrsni oblici od križa do klupka (Varljen Herceg, Rončević, Karlavaris, 2010). Kada se djeca u fazi šaranja počnu likovno izražavati krugovima sve veći napor ulažu u konkretiziranje likovnih prikaza koji se nalaze u njihovoj okolini i djeci su poznati, to može biti čovjek, kuća, automobil, cvijet i slično.

Nakon faze šaranja slijedi faza sheme, ona traje od tri godine i šest mjeseci do pet godina. U ovoj fazi dijete prikazuje prepoznatljive figure i objekte s najjednostavnijim elementima, tako zvani glavonošci. Djeca crtežima iskazuju namjeru da nešto prikažu, no taj je prikaz relativno oskudan. Karakteristično za ovu fazu je da djeca prikazuju ono što je za njih važno. Tako na ljudskom tijelu djeca prikazuje glavu te ruke i noge bez oblika tijela. Na licu kao važne detalje prikazuje oči i usta, tek kasnije tijekom ove faze prikazuje nos, uši i kosu (Varljen Herceg, Rončević,

Karlavaris, 2010). Kada u likovnom izričaju počinju prikazivati tijelo čovjeka to čine u obliku kruga, elipse, pravokutnika, trokuta, a udove i dalje prikazuje bez debljine. Ruke mogu prikazivati s većim ili manjim brojem prstiju, broj prikazivanja prstiju može ovisiti o nepoznavanju brojeva, a razlog naglašavanja prstiju može biti zbog emocionalnog pristupa prema osobi naglašenih radnih sposobnosti. U fazi sheme može se prepoznati princip glavnog pravca (Varljen Herceg, Rončević, Karlavaris, 2010). Princip glavnog pravca u likovnom izričaju djece može se prepoznati po tome što ljudsku figuru prikazuju u vertikali odnosno kako stoji na dvije noge, a životinje djeca prikazuju u horizontali, odnosno prikazuju ih kako se kreću na četiri ili više nogu.

U dobi djece od pet do osam godina postepeno dolazi do promjena u likovnom izražavanju te djeca sve više koristi vlastitu kreativnost u likovnim prikazima. Likovni radovi djece se međusobno primjetno razlikuju, odnosno u navedenom razdoblju vršnjaci neće imati slične likovne radove kao što je to bilo ranije. Razlog tome je proces napuštanja kognitivne faze likovnog izražavanja, a to je veoma dugotrajan i različit proces za svako pojedino dijete (Barnes, 1990, prema Zupančić, Hudoklin., 2016). U fazi razvijene sheme (od djetetove pete do djetetove osme godine) postepeno dolazi do navedene promjene u likovnom izražavanju. Fazom razvijene sheme predstavlja se razdoblje u kojemu se prvobitna faza sheme upotpunjuje brojnim detaljima za razliku od prethodne faze. Čovjek se prikazuje s mnogo detalja na glavi kao što su: uši, kosa, obrve, a tijelo se prikazuje s debljinom ruku i nogu, prikazuje se obuća i odjeća, nakit i različiti ukrasi. U toj fazi djeca počinju prikazivati čovjeka u različitim položajima, na primjer kako leži u krevetu, igra se s loptom te različiti drugi oblici rada u kući i u prirodi. Tijelo u pokretu prikazuje se najprije samo prikazom profila glave, pokretom ruke i noge, savijanjem udova u laktu i koljenu, a kasnije se prikazuje i pokret samog tijela (Varljen Herceg, Rončević, Karlavaris, 2010). U fazi razvijene sheme djeca prostor prikazuju najčešće kroz dvije vodoravno paralelne linije, jedne na dnu papira koja označuje zemlju, travu i pod te druge linije na vrhu stranice papira koja označava nebo, sunce ili svod. Dodatnim razvijanjem unutra ove faze djeca koriste veći broj vodoravnih linija za prikazivanje objekta u drugom planu. Naknadno djeca krenu „podizati“ razinu zemlje te se u prikazu objekta pojavljuje prevaljivanje (Varljen Herceg, Rončević, Karlavaris, 2010).

U školskoj dobi djece, od osam do deset godina dolazi do faza oblika i pojava za koju je karakteristično da djeca imaju bogatiju predodžbu svijeta što prikazuju i u likovnim radovima. U likovnim radovima potpunije prikazuju figure i objekte te nastoje prikazati pokret figura, profil figura i prostor u kojemu se nalazi (Varljen Herceg, Rončević, Karlavaris, 2010).

Faze likovnog razvoja djece od prve do desete godine trebale bi se shvatiti kao orijentacija u praćenju djetetovog likovnog razvoja. Svako pojedino dijete je individua i ne može se konkretno uspoređivati s drugim djetetom stoga se i faze likovnog razvoja kod djece izmjenjuju u različitim vremenskim razdobljima.

2.1.Značajke likovnog izraza

U likovnim uracima djece u dobi od četvrte do devete godine pojavljuju se različite karakteristike likovnog izraza o čemu će se dalje više pisati.

Jedna od karakteristika u likovnim uracima je transparentni rendgenski crtež. U takvim crtežima djeca prikazuju osobe, objekte i stvari unutar nečega gdje se oni nalaze iako se navedeno ne može neposredno vidjeti (Varljen Herceg, Rončević, Karlavaris, 2010). Neki od mogućih rendgenskih prikaza su prikaz kuće te prikaz svega što se unutar kuće nalazi, od objekta, stvari do osoba koje tamo prebivaju, crteži u kojima prikazuju majku i bebu u majčinom trbuhu, kupljeno voće u torbi nakon odlaska u tržnicu i razno drugo.

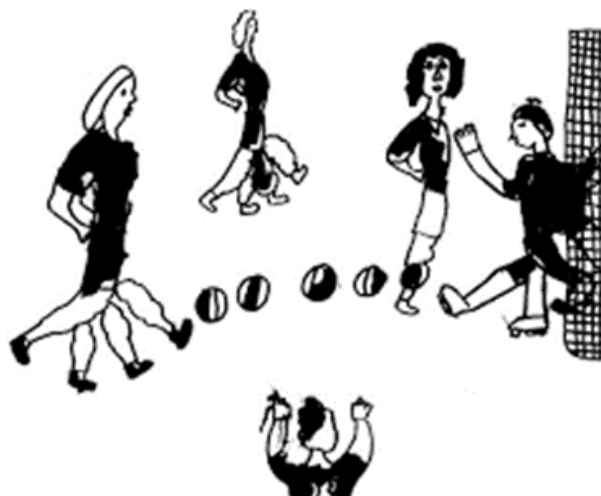
Slika 1: Prikaz transparentnog rendgenskog crteža

Izvor: <https://repozitorij.uaos.unios.hr/islandora/object/uaos%3A329/datastream/PDF/view>,
preuzeto 07.09.2019

Dinamičnost crteža jedna je od mogućih karakteristika u likovnim uracima djece. Nemogućnost prikazivanja pokreta posebno ljudske figure kada se želi prikazati neki osobiti pokret dovodi do toga da u svojim uracima djeca produžavaju ruke, noge, prste ovisno o tome koji pokret žele prikazati (Varljen Herceg, Rončević, Karlavaris, 2010). Na primjer produžuju jednu nogu kada prikazuju nogometaša koji zabija gol, produžuju ruku kada žele prikazati odlaganje šalice na stol i slično.

Slika 2: Prikaz dinamičnost crteža

Izvor:<https://repozitorij.uaos.unios.hr/islandora/object/uaos%3A329/datastream/PDF/view>,
preuzeto 07.09.2019

Sljedeća osobina u likovnim uracima djece je prevaljivanje crteža koja se javlja kada djeca žele prikazati drugi plan u prostoru. Drugi plan najčešće prikazuju na paralelnoj liniji koja je iznad prvog plana, navedenim nastoje objasniti prostorne relacije podizanjem razine zemlje. Zbog takvog prikaza kuće, stabla i drugo izgleda prividno nerealno, odnosno prevaljeno (Varljen Herceg, Rončević, Karlavaris, 2010).

Posljednja osobina koja će se navesti je cjelovitost prikaza motiva. Pojave u svojoj okolini djeca shvaćaju cjelovito što je vidljivo kada se djeci odredi određeni motiv crteža, oni će prikazati širi prikaz navedenog motiv (Varljen Herceg, Rončević, Karlavaris, 2010). Primjerice na poticaj crtanja određenog jela djeca će nacrtati stol s osobama koje ručaju, na poticaj crtnja cvijeta nacrtati će livadu na kojoj raste cvijet ili vrt pun cvijeća i slično.

Pomoću dječjih likovnih uradaka može se utvrditi razvoj djeteta u pojedinim područjima kao što su: motorički razvoj, razvoj spoznaje, razvoj govora, emocionalni i socijalni razvoj, razvoj igre te likovnih i glazbenih sposobnosti (Varljen Herceg, Rončević, Karlavaris, 2010). Razvoj pojedinih likovnih sposobnosti kod djece ne događa se ujednačeno već se u određenom vremenskom razdoblju sposobnosti

razvijaju naizmjenice u sljedećim područjima: razvoju kreativnosti, optičko-tematskom razvoju, oblikovnom razvoju i semiotičkom razvoju (Varljen Herceg, Rončević, Karlavaris, 2010). Do djetetove devete godine života kreativnost je najrazvijenija, a nakon toga dominira optičko-tematski razvoj što znači da su dječji radovi sve više uvjetovan sposobnošću zapažanja.

3. LIKOVNI TIPOVI DJECE

S obzirom na osobine i osobne preferencije mogu se odrediti likovni tipovi djece, navedene osobine moguće je zapaziti u likovnim uracima djece. Likovna tipologija ovisi o izražavanju određenih likovnih sposobnosti, naklonosti i izboru likovno-izražajnih sredstava te općoj psihičkoj karakteristici djeteta (Varljen Herceg, Rončević, Karlavaris, 2010). Svako dijete razlikuje se po osobinama koje se tijekom razvoja mijenjaju. Za uspješan odgojno-obrazovni rad potrebno je prepoznati određene preferencije i osobine svakog djeteta. Likovni tipovi djece mogu se odrediti na temelju likovnih osobina, uporabi likovno-izražajnih sredstava te prema osobnim kompetencijama djeteta.

3.1. Likovni tipovi djece uvjetovani likovnim osobinama

Prema podjeli likovnih tipova djece uvjetovane likovnim osobinama riječ je o vizualnom, imaginarnom, ekspresivnom, intelektualnom, senzitivnom, tipu vizualnog pamćenja, analitičkom i sintetskom tipu. Svaki od navedenih tipova ima suprotnog para koje je prema karakteristikama potpuno suprotan od njega samoga (Duh i Zupančić, 2003, prema Zupančić, Hudoklin, 2016).

Prvi tip je vizualni tip, navedeni tip određuje dijete čije se likovno izražavanje temelji na točnom zapažanju, stoga u likovnim uracima nastoji biti što „realniji“. Vizualni tip djeteta se lako izražava motivima iz neposredne sredine, s kojima se je ima prilike susresti (Varljen Herceg, Rončević, Karlavaris, 2010). Suprotan tip vizualnom je imaginarni tip, a njega karakterizira likovno izražavanje koje se temelji na mašti i neobičnom izražavanju. Realne motive kao i one koji nisu realni prikazuje na maštovit i neobičan način (Varljen Herceg, Rončević, Karlavaris, 2010).

Sljedeći je ekspresivni tip djeteta koji se likovno izražava na temelju vlastitih emocija. Navedeni tip ne planira postupak realizacije ideje već se prepušta spontanosti. Njegov likovni izraz je odraz trenutnih emocija. Takvom djetetu odgovaraju poticaji i motivi koji su osjećajni (Varljen Herceg, Rončević, Karlavaris, 2010). Suprotno

ekspresivnom tipu je intelektualni tip. Takav tip likovni izraz temelji na vizualnom pamćenju i likovno-kreativnom mišljenju. Prilikom stvaranja likovnog uratka djetete intelektualnog tipa racionalno planira. Ukoliko shvati zadatak i poznaje sredstvo likovnog izražavanja svoje likovno rješenje uspješno realizira (Varljen Herceg, Rončević, Karlavaris, 2010).

Sljedeći likovni tip je senzitivni tip, njime se karakterizira djetete koje likovni izraz temelji na osjetnom opažanju. U likovnom izražavanju senzitivni tip naglašava ono što je neobično i iznimno. Navedenom tipu djeteta odgovaraju motivi koji su neobični, a poticaji koji su nesvakidašnji (Varljen Herceg, Rončević, Karlavaris, 2010). Suprotan tip senzitivnom je tip vizualnog pamćenja ili likovnog sjećanja. U likovnom izražavanju djetete slijedi likovnu strukturu koja je nastala njegovim spoznajama o stvarima oko njega. Najbolji likovni uraci djeteta koji je tip vizualnog pamćenja su iz tehnike oblikovanja s time da je ključno da djetete raspolaže potrebnim iskustvom (Varljen Herceg, Rončević, Karlavaris, 2010).

Posljednja dva likovna tipa uvjetovana likovnim osobinama su analitički tip i sintetski tip. Analitički tip djeteta je tip čiji je likovni izraz posljedica zapažanja detalja i pojedinosti. U likovnom uratku analitički tip se usmjeruje na detalje iz kojih gradi cjelinu kompozicije zbog čega uradak izgleda usitnjeno, ali povezivanjem detalja dolazi se do cjeline likovnog izraza (Varljen Herceg, Rončević, Karlavaris, 2010). Suprotno analitičkom tipu je sintetski tip, on likovni izraz temelji na cjelini objekta i cjelini samog izraza. Sve oblike prikazuje jednostavno i jasno, stoga likovni uradak djeluje pojednostavljeno i konstruktivno (Varljen Herceg, Rončević, Karlavaris, 2010).

3.2. Likovni tipovi djece uvjetovani uporabom likovno-izražajnih sredstava

Djeca se međusobno razlikuju u preferencijama upotrebe likovno-izražajnih sredstava. Likovni tipovi djece uvjetovani uporabom likovno-izražajnih sredstava dijele se na koloristički tip, grafički, konstruktivni, impulzivni, prostorni i dekorativni tip. Kao i u prethodnoj skupini tako se i u ovoj mogu raspoznati međusobno suprotni likovni tipovi.

Prvi likovni tip djeteta je koloristički tip za kojeg je karakteristično da likovni izraz iskazuje uporabom boja i to pretežito intenzivnih boja. Likovni uradak koloristički tip djeteta temelji na dobro odabranim plohama i sugestivnim bojama (Varljen Herceg, Rončević, Karlavaris, 2010). Suprotan kolorističkom tipu koji se temelji na uporabi intenzivnih boja je grafički tip koji likovno izražavanje temelji na linearnom izražavanju, oblicima i svijetlo-tamnim odnosima. U likovnom izričaju grafički tip djeteta rijetko koristi boju, ukoliko to čini tada u uradak dodaje grafičke elemente koji dodaju okosnicu kompoziciji (Varljen Herceg, Rončević, Karlavaris, 2010).

Sljedeći tip je konstruktivni tip koji likovno izražavanje temelji na upotrebi likovnih elemenata, konstruktivni tip ujedno promišlja o principu od velikog ka malom. Kompoziciju gradi od skladnih dijelova i njihovih odnosa. Likovni prikaz iz navedenih razloga djeluje jasno i geometrijski (Varljen Herceg, Rončević, Karlavaris, 2010). Impulzivni tip djeteta suprotnih je karakteristika konstruktivnom tipu. Impulzivni tip likovni izraz temelji na spontanosti i trenutku. Pozornost usmjeruje na vlastitu reakciju i brzinu neposrednog izražavanja, a znatno manje na cjelinu i povezanost likovnih elemenata (Varljen Herceg, Rončević, Karlavaris, 2010).

Posljednja dva likovna tipa uvjetovana uporabom likovno-izražajnih sredstva su prostorni tip i dekorativni tip. Prostorni likovni tip prepoznaje se po prikazu prostora, relativno rano savlada optički prikaz prostora, a kasnije i perspektivu (Varljen Herceg, Rončević, Karlavaris, 2010). Suprotan tip prostornim je dekorativni likovni tip djeteta koji u svojim likovnim izrazima koristi prikaz plohe i plošno-ritmičkog rasporeda likovnih elemenata. Likovni uradak dekorativnog tipa može djelovati shematski, dvodimenzionalno i opterećeno ukrasima. Navedeni tip djeteta rado se iskazuje u

zadacima primijenjene umjetnosti, posebno u ornamentima (Varljen Herceg, Rončević, Karlavaris, 2010).

3.3. Likovni tipovi djece uvjetovani osobnim kompetencijama djeteta

U podjeli likovnih tipova djece uvjetovane osobnim kompetencijama djeteta mogu se prepoznati sljedeći likovni tipovi: motoričko-tehnički, nespretni, brz, spor, pedantan, površan, aktivan i pasivan tip.

Motoričko-tehnički tip je tip djeteta koji ima razvijenu motoriku ruke i vrlo lako razlikuje raznovrsne crte i njihove odnose. Likovni uraci djeteta motoričko-tehničkog tipa često nalikuju tehničkim crtežima više nego li umjetničkim crtežima (Varljen Herceg, Rončević, Karlavaris, 2010). Nespretnan tip je tip djeteta koji nije dovoljno razvilo mišićnu motoriku, stoga nespretno povlači crte i nanosi boju na podlogu (Varljen Herceg, Rončević, Karlavaris, 2010). Brz likovni tip je tip djeteta koje vrlo brzo radi i ostvaruje likovni uradak. Prilikom izražavanja ne pridaje veliku pozornost na detalje (Varljen Herceg, Rončević, Karlavaris, 2010). Spor likovni tip je tip djeteta koje sporo ostvaruje svoju zamisao i likovni uradak. U nekim slučajevima je spor likovni tip veoma blizak nespretnom tipu (Varljen Herceg, Rončević, Karlavaris, 2010). Pedantan likovni tip je dijete koje likovni izričaj iskazuje polako i savjesno, kako bi ostvario očekivana postignuća određenog zadatka (Varljen Herceg, Rončević, Karlavaris, 2010). Površan likovni tip je tip djeteta koje likovni izraz iskazuje bez žara i uvjerenja. Često užurbano i bez emocija izvršava zadatak likovnog izražavanja (Varljen Herceg, Rončević, Karlavaris, 2010). Aktivan likovni tip je tip djeteta koje u likovno izražavanje ulaže mnogo vremena, energije i žara. Aktivan tip brzo prihvata zadatak i nastoji ga što prije ostvariti (Varljen Herceg, Rončević, Karlavaris, 2010). Pasivan likovni tip je tip djeteta koje se teško motivira na likovni izričaj, dugo se odlučuje o tome što želi prikazati svojim crtežom (Varljen Herceg, Rončević, Karlavaris, 2010).

Važno je razumjeti da u praksi ne postoji dijete koje odgovara izričito samo jednom likovnom tipu djeteta već se kod svakog djeteta najčešće pojavljuje više kombinacija nekoliko različitih likovnih tipova koji su ranije navedeni.

4. LIKOVNE TEHNIKE, SREDSTVA I POMAGALA

Kako bi se djeca mogla likovno izraziti potrebna su im određena likovna sredstva i pomagala kojima će im to biti omogućeno, a to su različiti materijali poput olovke, krede, tuša, tempera, papira, kista, gline, žice i slično. Autor Jakubin pod pojmom likovne tehnike podrazumijeva „sveukupnost praktičkih umijeća u oživotvorenju likovne ideje određenim materijalima i pomoću likovnog instrumentarija (alata)“ (Jakubin, 1999:144). S obzirom na područja likovnog rada likovne tehnike mogu se podijeliti na tehnike plošnog oblikovanja i tehnike prostorno-plastičnog oblikovanja. Nadalje, tehnike plošnog oblikovanja mogu se podijeliti na tri područja: (1) crtačke tehnike, (2) slikarske tehnike, (3) grafičke tehnike. Svaka tehnika ima likovno-tehničko sredstvo i alat kojim se likovni uradak ostvaruje (Jakubin, 1999).

4.1. Crtačke tehnike

Crtačke tehnike dijele se na suhe i mokre tehnike. Suhe crtačke tehnike su olovka, kreda, ugljen i kemijska olovka, a mokre crtačke tehnike su flomaster i sve tehnike rada tušem (tuš-pero, tuš-drvice, tuš-kist, lavirani-tuš) (Jakubin, 1999).

4.1.1. Suhe crtačke tehnike

Najprije će se ukratko opisati suhe crtačke tehnike jedna od njih koja se i najčešće koristi je olovka. Olovka je najjednostavnije likovno sredstvo (Šipek, 2015). Postoje različite vrste olovke i papira na kojima se njihovo korištenje preporučuje. Tri osnovne vrste olovka su: tvrde, srednje tvrde i mekane olovke. Tvrdća, odnosno mekća olovke postignuta je omjerom grafita i gline. Tvrde olovke su označene slovom H, a raspon je od slova H do 9H. Tvrde se olovke koriste za prikazivanje oštrijih i preciznih linija. Zbog toga se najviše koristi za geometrijske, tehničke i arhitektonske crteže. Mekane olovke u skupini tvrdih olovka (od H do 3H) mogu se koristiti u likovnom izrazu kada se želi da crtež posjeduje oštrinu i preciznost. Za

crtanje su pogodnije mekanije vrste olovaka jer se njima mogu prikazati različite svijetlije i tamnije nijanse te tanke i debele crte, odnosno omogućuju toniranje i sjenčanje. Mekane olovke označene su slovom B, a raspon je od slova B do 7B. Mekane olovke omogućuju najveći likovni izraz koji ovisi i o pritisku olovke na papir i položaju olovke uz podlogu. Ako se olovka na papir postavi uspravnije dobivaju se tanje linije, a ako se olovka postavi više polegnuto dobivaju se širi potezi koji se mogu sjenčati (Jakubin, 1999).

Sljedeća suha crtačka tehnika koja će se opisati je kreda. Ona prema svojoj strukturi povezuje olovku i ugljen. Ostavlja različiti trag ovisno o tome kako ju se na podlozi položi, uspravno nastaje trag sličan mekanoj olovci, polegnuto trag sličan ugljenu. Razlikuju se školska krede koja se koriste za pisanje po školskoj ploči i ona slikarska. Slikarska kreda razlikuje se po svojoj tvrdoći, kao i olovke, razlikuju se srednji i mekani stupnjevi tvrdoće. Proizvode se u raznim bojama, no pretežito se proizvode u crnoj, bijeloj, smeđoj i crvenoj boji. U predškolski ustanovama se za likovno izražavanje mogu koristiti i školske krede različitih boja. Njima se može crtati po asfaltu, zidu, ploči i na papiru. Kada se kreda koristi na papiru lagano se može razmazivati, čime se postižu svijetlije i tamnije nijanse. Zbog strukture krede koja je prašnjava, pa završetku crtanja potrebno je rad fiksirati tekućim fiksativom. Papir na kojem se kreda koristi trebao bi biti mekaniji, a preporuča se da je format papira veći A1, A2 ili B2, B3 (Jakubin, 1999).

Ugljen se svrstava u suhe crtačke tehnike njegova glavna karakteristika je mekoća koja uvjetuje prašjavu strukturu materijala. Ugljen ima veliku mogućnost likovnog izraza, omogućuje postizanje crta različitih debljina i intenziteta, kontrasta, harmonije, zbog čega omogućuje izražavanje tekstone, strukture materijala, prividnog volumena i prostora te svjetla i sjene. Postoje dvije vrste ugljena, prirodni drveni ugljen koji se dobiva od ljeskovih, vrbovih ili lipovih štapića, paljenjem na žaru bez dovoljno kisika, te sintetski crtači ugljen koji se dobiva industrijskim postupkom. Drveni, prirodni ugljen mekaniji je i više prašnjav od sintetskog, stoga je crtež potrebno fiksirati tekućim fiksativom. Sintetski crtački ugljen tvrđe i jače ostaje na papiru stoga crtež nije potrebno fiksirati, ali se ipak preporučuje (Jakubin, 1999).

Posljednja suha crtačka tehnika koja će se navesti je kemijska olovka. Prema tragu koji njome nastaje može se svrstati između obične olovke i metalnog pera za pisanje. Kemijskom olovkom nastaje tanak jednoličan trag koji se može gradirati slabijim i jačim pritiskom. Proizvode se u nekoliko boja: plavoj, crnoj, crvenoj i zelenoj ali za crtanje se preporuča korištenje kemijske olovke crne boje jer se njome dobivaju najjasniji grafički odnosi (Jakubin, 1999).

4.1.2. Mokre crtačke tehnike

Flomasteri pripadaju skupini mokrih crtačkih tehnika, proizvode se u raznim bojama i nijansama, boje su vrlo intenzivne. Flomasteri ostavljaju trag koji je iste debljine i intenziteta, no postoje flomasteri različite debljine, pa se ovisno o tome što se želi prikazati mogu kombinirati flomasteri različitih debljina, odnosno širina filceva. Postoje dvije vrste flomastera jedni su topljivi u vodi stoga se nazivaju akvarel flomasteri njima se pomoću kista i vode može dobiti lavirani crtež, druga vrsta flomastera su „permanent“ flomasteri koju su netopivi u vodi (Jakubin, 1999).

Postoji nekoliko načina crtanja tušem, a to su: tuš-pero, tuš-drvce i tuš-trstika, tuš-kist i lavirani tuš. Tuš-pero, tuš-drvce i tuš-trstika ne koriste se ili se jako malo koriste u predškolskim ustanovama, oni se međusobno razlikuju po priboru u koji se tuš umače što ovisi i o tragu koji ostaje na papiru. Tuš-kist se u predškolski ustanovama češće koristi i to tako što se kist umače u tuš raznih boja te se njime crta po papiru. Trag koji ostaje na papiru, njegova debljina ovisi o karakteru kista (deblji ili tanji) te se na taj način mogu kombinirati različite skale linija, odnosno postignuti dinamičnost (Jakubin, 1999). Jedan od načina korištenja tuša je i tehnika lavirani tuš koja se postiže upotrebljavanje tuša ili boje razrijeđene vodom na čistom linearnom crtežu kistom ili perom kao bi se ostvario privid plastičnosti oblika (Jakubin, 1999).

4.2. Slikarske tehnike

Osnovni element slikanja je boja, ona se na podlogu slikanjem nanosi izravno u obliku mrlja, poteza ili većih obojenih površina. Slikarske tehnike mogu se podijeliti na suhe i mokre. Suhe slikarske tehnike su: pastel, kolaž, mozaik, vitraj i tapiserija, a mokre tehnike su: akvarel, batik, gvaš, tempera, ulje i freska. Osim navedene podjele slikarske tehnike mogu se podijeliti na tehnike kod kojih se boja kao pigment veže različitim vezivnim sredstvima, to su: pastel, akvarel, gvaš, tempera, ulje i freska, te na tehnike gdje se boja već nalazi na različitim materijalima koji su njezini nosioci, to su: kolaž, mozaik, vitraj i tapiserija (Jakubin, 1999). U ovome radu usmjeriti ćemo se na podjelu na suhe i mokre tehnike.

4.2.1. Suhe slikarske tehnike

Pastele se nalaze na prijelazu između crtaćih i suhih slikarskih tehnika jer se pastelom može uspješno i crtati i slikati. Prema svojstvima pastela je slična ugljenu i kredi, no ono što ju čini bitno različitom je intenzivna boja. Pastela se prilikom slikanja može razmazivati po podlozi, na taj način dobivaju se mnoge slikarske vrijednosti. Razlikuju se dvije vrste pastela, suhe pastele koje zahtijevaju da se likovni rad po završetku fiksira te uljane pastele koje nisu prašne pa se ne skidaju s podloge (Jakubin, 1999).

Kolaž se ubraja u suhu slikarsku tehniku kojom se koriste različiti materijali koji se rezanjem, trganjem i lijepljenjem nanose na plohu (Jakubin, 1999). Kao materijali mogu služiti raznobojni papiri, izresci iz novina, časopisa, tekstil, fotografije i slično. Navedeni materijali omogućuju bogat izbor boja, tekstura, oblika i motiva što omogućuje eksperimentiranje likovnom kompozicijom, stavljanje elemenata u razne pozicije zbog čega se veoma često koristi u predškolski ustanovama (Šipek, 2015).

Mozaik je slikarska tehnika u kojoj se mali komadići pravilnih ili nepravilnih oblika, to mogu biti: kamenčići, obojeno staklo, glazirana keramika, utiskuju u meku podlogu svježe žbuke ili cementa. Komadići se slažu na različite načine kako bi se stvorio određeni oblik ili stvorio određeni prikaz. Između pojedinih komadića nalazi se

uzak prostr koji je ispunjen žbukom. Kada se mozaik promatra iz blizine oslikana površina djeluje necjelovito, no sagleda li se s određene udaljenosti komadići se stapaju u cjelinu i tvore određeni prikaz (Jakubin, 1999). S djecom predškolske dobi se tehnika mozaika može primjenjivati na njima prilagođen način, primjerice mali komadići obojenog stakla, kamenčići, dječji ukrasi, školjkice i dr., djeca mogu slagati i lijepiti na staklenu podlogu ili na razne druge podloge. Komadići se mogu utiskivati i slagati na meku podlogu svježeg silikonskog ljepila koje se kasnije stvrdne (Pandl i sur., 2010).

Vitraj je tehnika oslikavanja prozora prilikom čega se komadi obojenog stakla povezuju olovnim okvirima. Sunčeve zrake koje prolaze kroz prozor oslikan tehnikom vitraja odražavaju sliku raskošne, blistave i snažne boje. Ovisno o intenzitetu svjetlosti boje vitraja se mijenjaju i stvaraju svaki put nove kolorističke odnose i vrijednosti. Olovni okvir koji povezuje obojeno staklo svojim crnim linijama naglašava intenzitet boja te prikazuje odnos linija i obojenih ploha (Jakubin, 1999).

Tapiserija je tehnika suhog slikanja raznobojnim nitima vune u tehnici tkanja, u vunu se mogu dodati svilene, zlatne ili srebrne niti (Jakubin, 1999). U predškolskim ustanovama vuna se može koristiti za likovno izražavanje kroz tehniku filcanja vune. „Filcanje je tehnika prerade vune koja se temelji na svojstvu vlakana da se uslijed mehaničkog i toplinskog djelovanja, a uz pomoć sapuna, međusobno upletu u čvrstu strukturu (...) Djeci je filcanje idealan medij za izražavanje, a kako ne zahtijeva posebno tehničko znanje ni vještinu, podatno je za potpuno prepuštanje dječjoj kreativnosti.“ (Pandl i sur., 2010:3). Vuna se također u predškolskim ustanovama može koristiti u tehnici tkanica, za što je potrebna vuna, različite debljine i boje i drveni okvir s napetim koncem. Djeca samostalno biraju željene boje i kreiraju teksture koje žele pri tome razvijajući koncentraciju, finu motoriku i kreativnost (Pandl i sur., 2010).

4.2.2. Mokre slikarske tehnike

Akvarel je mokra slikarska tehnika u prijevodu s talijanskog „aquarello“ znači vodena boja. Zapravo je to fini mljeveni prah koji se otapa i razrjeđuje vodom te se na hrapavi i grubi papir nanosi mekim kistom. U tehnici akvarel se svjetliji i tamniji tonovi dobivaju većim ili manjim razrjeđivanjem boje, odnosno dodavanjem više ili manje vode. U navedenoj tehnici ne koristi se bijela boja, ukoliko se želi da neka površina bude bijele boje tada se tamo ne nanosi akvarel boja, odnosno ostavlja se bijeli papir neoslikan. Boje u akvarel tehnici su prozirne i prozračne. Postoje dva osnovna načina rada akvarel bojama, a to je slikanje na mokroj podlozi i slikanje na suhoj podlozi (Jakubin, 1999).

Gvaš je tehnika mokrog slikanja, nastaje miješanjem vodenih boja s gustom bijelom bojom. Gvaš tehnika je bitno drugačija od akvarel tehnike jer su boje guste i neprozirne, a bijeli dijelovi slikaju se bijelom bojom, odnosno ne ostavlja se bijeli papir ne oslikan (Jakubin, 1999).

Tempera je mokra slikarska tehnika koja nastaje miješanjem guste boje s vodom koja se tvrdim kistom nanosi na podlogu odnosno na tvrđi, glatki ili hrapav papir. Osim na papiru tehnikom tempera može se slikati na raznim podlogama kao što su drvo, staklo, platno. Tempera je neprozirna pokrivna boja te se ne preporuča njome slikati u debelom namazu jer će prilikom sušenja pucati i ljuštiti se (Jakubin, 1999).

Uljena tehnika je mokra slikarska tehnika te se zbog postizanja različitih slikarskih karaktera smatra tehnikom ujedinjenja svojstva većine slikarskih tehnika. Uljane boje se na slikarsku podlogu mogu nanositi u debelom i tankom sloju. Slikarskim uljem se boja prema potrebi može razrijediti na taj se način postiže proziran karakter boje. Kada se boja na podlogu nanosi u debelom sloju postiže se pastuozni, hrapavi ili reljefni karakter površine. Uljana boje se na površinu može nanositi kistovima različitog karaktera, daščicama, slikarskim lopatama, krpicama, spužvicama i slično. (Jakubin, 1999).

Tehnika slikanja freske nastaje slikanjem na svježoj vapnenoj žbuci. Nakon što se zid prekrije vapnenom žbukom na nju se freskalnim bojama slika dok je žbuka još svježja te se boja i žbuka istovremeno suše zbog čega se međusobno čvrsto povezuju.

Navedena tehnika slikanja zahtjeva brzinu, odlučnost, sigurnost i jasnoću izvedbe jer ukoliko dođe do pogreške prilikom slikanja potrebno je skinuti čitav sloj žuke i nanijeti novi (Jakubin, 1999).

Batik je mokra tehnika slikanja pčelinjim voskom na svili. Najčešće se upotrebljava za oslikavanje dekorativnih tkanina, posebno svilenih marama i šalova. Osim na svili moguće je batik tehnikom slikati i po tankom papiru (Jakubin, 1999).

4.3. Grafičke tehnike

Pojmom grafičke tehnike označavaju se tehnike otiskivanja i umnožavanja crteža pomoću matrice ili klišeja. Umjetnički izraz se prikazuje na matrici, a potom se otiskuje na površinu. Matrica ili klišeje je svaka obrađena površina s kojom se vrši otiskivanje grafike. Iako je grafika reproduktivna tehnika omogućuje jedinstven pristup i originalnost jer je svaki otisak ujedno i original. Grafičke tehnike se primjenjuje s djecom predškolske dobi, uz likovno izražavanje grafička tehnika djeci predškolske dobi omogućuje istraživanje različitim materijalima u kreativnoj igri (Borko i sur., 2010).

Grafičke se tehnike dijele prema načinu obrade matrice tako postoje tehnike visokog tiska, tehnike dubokog tiska, tehnike plošnog tiska i tehnika protisnog ili propusnog tiska (Jakubin, 1999).

U tehnici visokog tiska crteži koji se žele otisnuti na površinu su na povišenim dijelovima matrice, a međudnosi crteža su udubljeni. Tehnikom visokog tiska izrađuje se: drvorez, linorez, gipsorez i kartonski tisak (Jakubin, 1999).

Tehnika dubokog tiska nastaje urezivanjem crteža u ploču i utiskivanjem iz udubljenih mjesta matrice tako što se na matricu nanosi boja koja se otiskuje na željenu površinu. Matrice se izrađuju od bakra, mjedi ili cinka. Crtež se na ploču može urezati mehanički i kemijski. Mehanički način urezivanja odnosi se na urezivanje crteža na ploču direktno rukom, u tu tehniku se uvrštavaju bakrorez, mezzotinta i suha igla. Kemijski način urezivanja podrazumijeva urezivanje pomoću određene kiseline koja izjeda područja na ploči koja su se prethodno označila. Razlika između visokog i

dubokog tiska je u tome što se grafika u viskom tisku izražava linijama i plohama što dovodi do plošnog izgleda, dok se u grafici dubokog tiska grafika izražava linijama, tonovima i polutonovima čime se postiže iluzija volumena i prostora (Jakubin, 1999).

Kod tehnike plošnog tiska matrica s koje se crtež otiskuje ostaje ravna. U tehnici plošnog tiska mogu se razlikovati dvije vrste grafike, a to su litografija i monotipija. „Litografija je tehnika kojom se otiskuje crtež učinjen masnom kredom, litografskim tušem ili kemijskom tintom s ravne kamene ploče“ (Jakubin, 1999:201). Druga vrsta tehnike plošnog tiska je monotipija ona nastaje crtanjem kistom uljanim bojama ili temperama uz dodatak glicerina po ploči od cinka, aluminija ili plastike. Crtež ili slika se po završetku otiskuje na papir. Monotipija je jedina vrsta grafičke tehnike kojom nastaje samo jedan primjerak zbog čega se ne smatra pravom grafičkom tehnikom (Jakubin, 1999).

Tehnikom protisnutog (propusnog) tiska se kroz sito, a to je najčešće svila protiskuje boja na papir, platno, lim, drvo, staklo i druge podloge. U tehniku protisnutog tiska spada sitotiska ili serigrafija. Kako bi se određeni crtež otisnuo na situ je potrebno zapuniti dijelove za koje se ne želi da se otisnu, ta mjesta se popunjavu pomoću sitošablona, one mogu biti: rezane šablone, crtane šablone ili fotošablone (Jakubin, 1999).

4.3.1. Grafičke tehnike s djecom predškolske dobi

Ukoliko se grafičke tehnike prilagode uzrastu i mogućnostima djece postoje brojni načini da se s djecom predškolske dobi primjenjuje grafička tehnika likovnog izražavanja. Predškolska djeca mogu upoznati grafičku tehniku otiskivanjem prsta, dlana, zgužvanog papira, kartonom raznolike hrapavosti, otiskivanjem različitih oblika i predmeta koji mogu skupljati i otiskivati boju kao što su list, pero, pluto, razno voće, kora drveta, nadalje to može biti otiskivanje krumpira, tkanine, čipke i slično (Karlavaris, 1991, prema Vlaketić, Verk, 2016). Pečatni tisak primjer je otiskivanja krumpirom, krumpir se prepolovi te se na svakoj polovici napravi željeni oblik, to može biti voće, geometrijski likovi, cvijet, kuća, drvo i sl. U plitke posudice istisne se nerazrijeđena tempera, krumpir se umače u boju i otiskuje na papir, na taj način nastaje

likovni uradak djeteta (Borko i sur., 2010). Korištenje kolaž papira u grafičkoj tehnici jasličkoj djeci u dobi od prve do treće godine koja još nemaju dobro razvijenu motoriku šake može se približiti tako da im se ponudi već odrezane oblike kolaž papira koje će oni prema vlastitom izboru moći lijepiti na papir, dok vrtićka djeca koja imaju razvijenu motoriku šake mogu samostalno izrezivati različite oblike iz kolaža papira (Vlaketić, Verk, 2016). Primjer dobre prakse kako se djeci može ponudit grafička tehnika kolažnog tiska je rezanje tekstura različitih oblika koje se zatim lijepe drvofigksom na karton. Na gotovu matricu nanosi se boja pomiješana s glicerinom te se matrica prekriva papirom koji se valjkom pritiska o matricu da otisak bude što intenzivniji naposljetku se papir odvaja od matrice. Ukoliko se želi napraviti još tiska matrica se lagano prebriše i cijeli postupak otiskivanja se ponavlja (Borko i sur., 2010). Tehnike plošnog tiska također se s djecom predškolske dobi mogu provoditi primjer je otiskivanje tehnikom monotipije, djeca na grafolijama temperama pomiješanim s glicerinom slikaju određeni motiv nakon čega na papir otiskuju grafoliju (Borko i sur., 2010). Tehnika dubokog tiska također se na prilagođen način može koristiti s predškolskom djecom. Za navedenu tehniku može se koristiti pločica stiropora u koju se nezašiljenim štapićem utiskuje željeni motiv. Nakon što se željeni motiv utisne, pločica se kistom ravnomjerno premazuje gustom bojom, nakon čega se na pločicu stavlja čisti papir i preko njega prelazi valjkom, kako bi se matrica otisnula (Borko i sur., 2010).

4.4. Tehnike prostorno-plastičnog oblikovanja

Materijali koji se koriste u tehnici prostorno-plastičnog oblikovanja dijele se na kiparske i arhitektonske materijale. Kiparski materijali su: glina, kamen, gips, metal, plastične mase i žica, oni se oblikuju modeliranjem, građenjem, klesanjem, lijevanjem i tesanjem. Arhitektonski materijali se nadalje mogu podijeliti u dvije skupine, a to su tradicionalni materijali koje čine kamen, drvo, beton, opeka, staklo; te suvremeni materijali, a to su: željezo, čelik, staklo, aluminij i armirani beton (Jakubin, 1999). U odgojno-obrazovnom procesu tehnike prostorno-plastičnog oblikovanja dijele se na tehnike modeliranja i tehnike građenja. U području modeliranja koriti se: glina, glinamol, plastelin, žica, papir i slično, a u području građenja: papir, drvo, karton, žica i razni drugi pedagoško neoblikovani materijali (Jakubin, 1999). U nastavku slijede materijali tehnike prostorno-plastičnog oblikovanja koji se koriste u odgojno-obrazovnom radu s djecom predškolske dobi.

Glina se može podijeliti na primarnu glinu koja se zove kaolin i na sekundarne gline koje se još zovu ilovača, lončarske gline i taložene gline. Tehnika rada s glinom naziva se modeliranje, a modelirati se može od jedne glinene mase, oduzimanjem od mase i dodavanjem odnosno građenjem oblika. Po završetku modeliranja gline, kako bi oblikovana masa postala trajna stavlja se i peče u keramičkim pećima. Time dobiva veliku tvrdoću, crvenu boju i sjaju površinu. Prije pečenja glina se može oslikati specijalnim bojama, a pečena glina naziva se terakota (Jakubin, 1999). Modeliranje glinom predškolskoj je djeci blisko, glina je zanimljiv materijal svim uzrastima djece u predškolski ustanovama upravo zbog svoje mekoće, pokretljivost, podatnosti i elastičnosti (Pandl i sur., 2010). Prilikom prve uporabe gline kao i s bilo kojim drugim materijalom dijete najprije istražuje, a zatim kada je spremno kreće na višu razinu, odnosno modeliranje i oblikovanje glinom. Modeliranje glinom ima mnoge prednosti u razvoju djece, njime djeca definiraju svoj osjećaj za prostor i volumen; modeliranje s glinom opušta i smiruje te potiče djecu na verbalnu komunikaciju; kroz glinu djeca kanaliziraju svoje osjećaje i probleme (Beneta i sur., 2010). Prema karakteristikama glinamol je sličan glini, no on nije prirodan već je to umjetna masa. Glinamol nije potrebno peći, prirodno se suši ali time ne dobiva prirodnu ljepotu kao glina, odnosno terakota, no glinamol se može bojati te na taj način ukrasiti (Jakubin, 1999).

Plastelin je umjetna masa koja se proizvodi u svim bojama sunčevog spektra te u bijeloj i crnoj boji. Podatan je i lako se njim modelira, no potrebno ga je prethodno dobro izmijesiti. Plastelin različitih boja se međusobno ne miješa, nego se svaki pojedini oblik modelira zasebno i naknadno se pojedini dijelovi mogu spojiti na taj način se volumenom mogu izraziti koloristički odnosi u prostoru (Jakubin, 1999).

U kiparstvu se upotrebljavaju različite vrste kamena, mogu se koristiti mekane pješčane vrste kamena ali i različite vrste mramora. Kamen se obrađuje klesanjem pomoću pribora koje se naziva dlijeto (Jakubin, 1999). U predškolskim ustanovama djeca kamen neće oblikovati klesanjem zbog složenosti i zahtjevnosti obrađivanja kamena na takav način, no postoje različiti djeci prilagođeni načini korištenja kamena za prikazivanje volumena u prostoru. Kamen često djeca koriste u slobodnoj igri mogu ga bacati, uspoređivati njegovu teksturu i boje, koristiti u igrama građenja, djeca mogu kamen oslikavati ali također od kamena mogu stvarati različite skulpture, tako što će ga slagati i lijepiti, stvarati mozaike, građevine i razno drugo (Beneta i sur., 2010).

Žica u likovnom smislu predstavlja prostornu crtu te se njome stvara prostorni crtež tako što se žica presavija te dobiva trodimenzionalni oblik. Za oblikovanje mogu se koristiti žice različite debljine, boje i materijala (Jakubin, 1999). Manipuliranjem i oblikovanjem žice može pridonijeti razvoju motorike kod djece te pridonijeti stjecanju iskustva u doživljavanju prostora. Oblikovanjem žice djeci može pomoći da shvate razliku između iscrtane linije i linije žice. Linija žice ima dimenziju trodimenzionalnosti te se kao crta u prostoru može kretati gore i dolje, lijevo i desno, ali i naprijed i natrag, odnosno u dubinu. Dok se crta na plohi može kretati samo plošno, odnosno gore, dolje, lijevo, desno. Tehnika oblikovanja žicom u predškolskim ustanovama se rijetko koristi zbog straha od ozljeda djece. Zbog toga se kao alternativa žici može ponuditi i čvrsto zavijena aluminijska folija (Beneta i sur., 2010). Djeci se žica može ponuditi za nizanje različitih kuglica, tjestenine i dr. Na taj način djeca će razvijati finu motoriku prstiju i šake, imati će mogućnost izraziti svoju kreativnost izrađivanjem različitog nalita, a ujedno će ovladati i svojstvom materijala – žice (Pandl i sur., 2010).

Lim, aluminijske i bakrene folije u likovnom se oblikovanju koriste za izradu plitkih i uleknutih reljefa. Za rad u predškolskim ustanovama mogu se koristiti poklopci od jogurta, mlijeka i slično. Reljef se izrađuje utiskivanjem crteža pomoću olovke, kemijske olovke, drvca i sl., u lim, aluminijsku ili bakrenu foliju. Kada je crtež, odnosno reljef gotov premazuje se tušem, a višak tuša skine se vlažnom krpicom. Tim postupkom tuš se s uzvišenog dijela reljefa skine, a u udubljenim dijelovima ostane čime se naglašuje reljefnost (Jakubin, 1999).

Pojam papir-plastika podrazumijeva prostorno-plastično odnosno trodimenzionalno oblikovanje papirom. Tehnika oblikovanja papir-plastike zahtijeva različito urezivanje, presavijanje i lijepljenje papira (Jakubin, 1999). Oblikovanje i građenje papirom zastupljeno je u radu s djecom predškolskog uzrasta, papir ima različite mogućnosti u radu likovnog izražavanja i stvaranja. Način rada s papirom kao materijalom likovnog oblikovanja ovisi o uzrastu i mogućnostima djece. Djeca papir mogu gužvati, savijati, rezati i dr., međutim svaka radnja stvara novi odnos svjetla i sjene koji nadalje potiče na oblikovanje (Grgurić, 2003). Kaširana papir-plastika još je jedan način oblikovanja papir-plastike. Za tehniku kaširane papir-plastike potreban je određeni kalup oblika koji se želi kaširati. Kaširanje se provodi novinskim papirom koji se namače u vodi i zatim slaže na željeni kalup zatim se novinski papir premazuje tekućim ljepilom za papir. Potrebno je staviti nekoliko slojeva novinskog papira i ljepila kako bi skulptura bila što čvršća (Jakubin, 1999). U predškolskim ustanovama tehnika kaširanja se često koristi u radu s djecom za izradu različitih pedagoški neoblikovanih materijala ali i za likovno izražavanje. Tehnikom kaširanja se mogu izraditi ginjol lutke, tako da se stiropor koji će predstavljati glavu lutke, kašira prethodno navedenom tehnikom zatim kad se osuši se oboja, tijelo lutke se sašije pomoću tkanine, a razne detalje na licu i odjeći mogu se nacrtati temperama u boji ili tušem (Pandl i sur., 2010).

Slika 3: Fotografija odgojno-obrazovnog prostora opremljena raznovrsnim materijalima za likovno izražajno stvaralaštvo

Izvor: <https://www.pinterest.de/pin/337488565808034432/> , preuzeto 7.09.2019.

5. KREATIVNOST

Postoje brojne definicije pojma kreativnosti, no u svima su uključeni kreativni pojedinac, proces i originalni produkt. Autor Stenberg kreativnost objašnjava kao proces koji dovodi do stvaranja nečega što je novo, originalno i vrijedno (Stenberg, 1996, prema Arar, Rački, 2003). Kreativnost se također definira kao sposobnost produkcije rada koji je novi i prikladan, a veliki iskorak od prethodnih postignuća predstavlja visoku razinu kreativnosti (Barron, 1988, prema Arar, Rački, 2003). Da je kreativnost važna te da ju je potrebno razvijati od najranije dobi djeteta ističe i Nacionalni kurikulum za rani i predškolski odgoj i obrazovanje „Kreativnost kao odgojna vrijednost predstavlja osnovu razvoja djeteta u inicijativnu i inovativnu osobu koja je u stanju prepoznati, inicirati i oblikovati različite kreativne aktivnosti i pronalaziti originalne pristupe rješavanju različitih problema“ (Nacionalni kurikulum za rani i predškolski odgoj i obrazovanje, 2014:21,22) Kreativnost je kao takva svrstana među pet vrijednosti unutar Nacionalnog kurikuluma za rani i predškolski odgoj i obrazovanje te govori da prirodnu kreativnost djeteta treba njegovati, poticati i razvijati kroz različite oblike izražavanja i stvaranja. Prema Nacionalnom kurikulumu za rani i predškolski odgoj (2014) unutar odgojno-obrazovnog procesa potrebno je veliku pozornost posvetiti razvijanju divergentnog mišljenja djeteta kroz sve vrste aktivnosti.

Kreativnost nije znanje nego sposobnost unutar koje Guilford razlikuje dvije vrste misaonog procesa, odnosno mišljenja, a to su kognitivno i divergentno mišljenje. Divergentno mišljenje ima sljedeće karakteristike, ono je fluidno, fleksibilno i originalno te se kod takvog mišljenja dijete usmjeruje na što veći broj rješenja odnosno traži što veći broj odgovora na problem. Divergentno mišljenje je karakteristika kreativnosti, a povezano je i s općom inteligencijom. Da bi došlo do divergentnog načina razmišljanja potrebna je određena razina inteligencije, no samo postojanje visoke inteligencije ne uvjetuje i postojanje divergentnog mišljenja. Konvergentno mišljenje je logično i fokusirano mišljenje te se kod pronalaženja rješenja problema usmjeruje na jedno ispravno rješenje (Arar, Rački, 2003; Huzjak, 2006).

Za mjerenje kreativnosti konstruirani su brojni i različiti testovi razlog tome je složenost koje mjerenje kreativnost zahtjeva. Najpoznatiji testovi za mjerenje kreativnosti su test divergentnog mišljenja kojeg je konstruirao Guilford i Torranceovi testovi kreativnog mišljenja. Navedeni testovi zahtijevaju veći broj odgovora na svaki problem, što znači da su testovi divergentni (Arar, Rački, 2003). U velikom broju istraživanja razvijeni su mjerni instrumenti koji se mogu smatrati modifikacijama Guilfordovih testova divergentnog mišljenja (Hocevar, 1981, prema Arar, Rački, 2003). Kada je riječ o mjerenju kreativnosti većinu testova je usmjereno na mjerenje kreativnosti općenito bez obzira na područje, disciplinu ili polje. Međutim za likovno i glazbeno područje koriste se posebni testovi kojima se mjeri kreativnost. Jedan od njih je Test kreativnog mišljenja-produkcija crteža (eng. *Test for Creative Thinking - Drawing Production*) kojeg su osmislile Jellen i Urban. Navedeni test procjenjuje kreativnost osoba u jedanaest kriterija crtanjem (Arar, Rački, 2003).

Jedan od novijih testova za mjerenje kreativnosti je EPoC test (eng. „*Evaluation of Potential Creativity*“) čiji su autori Todd Lubart, Maud Besançon i Baptiste Barbot (Lubart, Zenasni, Barbot, B 2013). Do danas inačica testa razvila se je na francuskom, engleskom, njemačkom, turskom i arapskom jeziku, a trenutno se radi na razvoju inačica na kineskom, poljskom, portugalskom, slovenskom i hrvatskom jeziku, pri razvijanju međunarodnih inačica testa autorima je pomogao Taisir Yamin, direktor Međunarodnog centra za inovaciju u obrazovanju u Ulmu. EPoc test namijenjen je evaluaciji potencijalne kreativnosti djece i mladih u dobi od pete do 18. godine života. Test se sastoji skupa testova kojima se kreativnost mjeri u nekoliko različitih domena: jezično – literarnoj, grafičko – slikovnoj, socijalno – interpersonalnoj, znanstveno – istaživačkoj te tjelesno – kinestetskoj domeni Navedeni testovi za mjerenje kreativnost imaju brojne prednosti i nedostatke, no kreativnost je složena te je njezino mjerenje zahtjevno te mjerni instrumenti se učestalo modificiraju.

6. LIKOVNA KREATIVNOST

Likovnom izražavanjem djece u dobi od treće do šeste godine pozitivno djeluju na dječju koncentraciju jer se likovnim izražavanjem djetetova pažnja usmjeruje, a to na dijete djeluju umirujuće i opuštajuće. Likovno izražavanje, također, pridonosi razvoju divergentnog mišljenja kod djece odnosno kreativnosti upravo zbog mogućnosti korištenja različitih materijala, tehnika, eksperimentiranja i rješavanja problema (Balić-Šimrak, 2010). Divergentno mišljenje se u likovnom izričaju očituje u: (a) redefiniciji, a njome se podrazumijeva nova upotreba likovnih sadržaja, promjenu boje, promjenu ritma, drugačiji poredak dijelova, promjenu materijala, promjenu veličine i sl.; (b) osjetljivost za probleme koja se odnosi na sposobnost otkrivanja likovnih problema; (c) fluentnost, odnosno raspolaganje bogatstvom ideja; (d) originalnost kojom se podrazumijeva sposobnost da se otkriju potpuno nove ideje; (e) elaboracija, odnosno razrađivanje originalne ideje u detalje te naposljetku (f) fleksibilnost koja se odnosi na lako napuštanje uhodanih putova (Grgurić, Jakubin, 1996). Kreativnošću se obuhvaćaju dva usko vezana, ali ne i identična pojma, a to su proces i produkt (Grgurić, Jakubin, 1996). U dječjem likovnom izražavanju i stvaranju pojavljuje proces i produkt. Likovni proces izraženiji je u dječjem likovnom izrazu jer djeca prvi put uočavaju, otkrivaju i izražavaju otkriveno. Njihov likovni izraz uvijek je novost, te je to je kreativnost prvi put viđenog i izraženog.

Likovnim jezikom djeca izražavaju svoje unutarnje biće, svoje poimanje sebe i svijeta oko sebe. Kreativno izražavaju svoja iskustva, doživljaje, znanja i razumijevanja. Razlog tome je to što je likovni jezik često i jedini raspoloživ način kojim mogu izraziti svoje doživljaje, ideje i misli. Djeci je potrebno omogućiti različite materijale za likovno izražavanje. Djeca će materijale najprije istraživati i upoznavati, za to im je potrebno dati dovoljno vremena i slobode. No, s vremenom će spoznati mogućnosti izražavanja linijama, bojama, oblicima, teksturom, proporcijama i slično (Slunjski, 2013). Kod provođenja likovnih aktivnost s djecom odrasla osoba odnosno odgajatelj, ne bi trebao nametati određena pravila i zakonitosti niti kritizirati jer na taj način onemogućuju razvoj kreativnosti djeteta. Prema Balić-Šimrak (2010) djecu bi u razdoblju prije polasku u školu trebalo usmjeriti na izražavanje likovnim aktivnostima

kako bi se desna hemisfera mozga koja je zadužena za maštu, sintezu i slike razvijala. Na taj način utjecalo bi se da u cijelom odgojno-obrazovnom sustavu nastane ravnoteža obzirom da djeca u daljnjim formalnim oblicima obrazovanja razvijaju pretežito lijevu hemisferu mozga koja je zadužena za logiku, analizu, riječi i brojke. Djeca sama pronalaze način za izražavanje likovnim aktivnostima, no na odrasloj osobi, odgajatelju i roditelju, je da djeci omoguće različite oblike likovnog izražavanja, različite likovne materijale i tehnike; da uvažavaju djeteta, prihvaćaju njega kao osobu pa tako i njegov likovni uradak te da osiguraju vrijeme i prostor za izražavanje likovnim aktivnostima (Balić-Šimrak, 2010). U radu s djecom likovne aktivnosti mogu se podijeliti na one koje dijete samoinicijativno, spontano, započinje i na likovne aktivnosti koje planira i provodi odgajatelj. Samoinicijativnom aktivnošću dijete započinje kada bira likovno sredstvo koje mu je nadohvat ruke i njime se počne likovne izražavati. Odgajatelj samoinicijativnim aktivnostima djeteta dobiva uvid informacijama o djetetu, njegovim mogućnostima, željama i mislima. Likovne aktivnosti koje planira i provodi odgajatelj za djecu su prilika za usvajanje novih likovnih tehnika za istraživanje i dolaženje do novih spoznaja o likovnim tehnikama i materijalima (Balić-Šimrak, 2010). Objema vrstama aktivnosti, neovisno o načinu na koji su započete stvara se pozitivan doprinos djetetovom razvoju, razlikuje ih samo cilj koji ima odgajatelj i što on želi da se likovnim aktivnostima kod djece razvije.

6.1.Ometanje likovne kreativnosti

Do ometanja likovne aktivnosti djece najčešće dolazi slučajno, odnosno u želji da se djetetu pomogne da nešto nacrti, naslika ili napravi. No, umjesto razvoja likovne aktivnosti na taj način postiže se da dijete počinje oponašati naturalistički ili shematski predložak. Načini na koji se ometa razvoj likovne kreativnosti kod djece može se razlikovati na sljedeći način: ometanje likovne kreativnosti djece izravnim miješanjem i interveniranjem u likovne radove djece te ometanje dječje kreativnosti odgojnim postupcima i stavovima (Belamarić, 1986).

Ometanje likovne kreativnosti djece izravnim miješanjem i interveniranjem u likovne radove djece odnosi se na nekoliko aktivnosti. Prva je crtanje djeci što je ujedno i najizravniji način ometanja likovne kreativnosti. Djeca nacrtane oblike odraslih ne razumiju, no zbog autoriteta odraslih nastoje te iste oblike oponašati. Čime dolazi do prekidanja prirodnog načina opažanja, shvaćanja i stvaranja oblika kod djece. Sljedeće je ispravljanje dječjih oblika. Bilo da je to izravnom aktivnošću ili usmenim uputama jednako negativno se djeluje na daljnji razvoj djeteta. Ispravljanjem dječjih oblika postiže se nepovjerenje djeteta u vlastito viđenje i u vlastite sposobnosti čime dijete postaje nesigurno. Izlaganje pojedinih dječjih radova, također djeluje negativno na likovnu kreativnost jer se djeci daje dojam da su izloženi radovi vrjedniji, te se djeca „vraćaju“ viđenim izložbenim radovima u svom likovnom izražavanju, odnosno oponašaju izložene radove umjesto da koriste vlastitu kreativnost. Često u većim grupama djece dolazi do preuzimanja shematskih oblika jednih od drugih, što dovodi do uniformiranih, neinventivnih i praznih oblika u dječjim likovnim radovima (Belamarić, 1986).

Ometanje dječje kreativnosti odgojnim postupcima i stavovima odnosi se na sljedeće. Vrednovanje i procjenjivanje likovnih radova djeci oduzima osjećaj slobode. Pozitivno vrednovani likovni radovi djeci daju dobar osjećaj i želju da nastave u tom smjeru likovnog izražavanja, no ukoliko njihov sljedeći likovni uradak ne dobije jednaku ili veću vrijednost zadovoljstvo djeteta naglo opada. Što dalje dovodi do procjene na „talentiranu“ i „ne talentiranu“ djecu, oba atributa pogrešna su. Usprkos različito raspoređenih likovnih sposobnosti svako dijete se lako i prirodno može

izražavati likovnim jezikom. Vrednovanje i procjenjivanje negativno djeluje na likovno izražavanje jer dovodi do toga da se često izvorni oblici proglašuju kao nesposobnost, dok se imitiranje naturalističkih oblika i shema, zbog toga jer su prepoznatljivi, procjenjuju kao vrijednost. Komentiranje i prigovarivanje ima jednak učinak kao i vrednovanje i procjenjivanje. Negativni komentar ili prigovor djeteta čini nesigurnim i stvara otpor kod djeteta u likovnom izražavanju. Suprotno negativnim komentarima, pretjerana pohvala ili prenaglašavanje vrijednosti također djeluje nepovoljno na likovnu kreativnost djeteta. Pretjerana pohvala ubrzo dovodi kod djeteta do zamjene cilja, odnosno djeteta više ne teži likovnom izričaju već pohvali. Često inzistiranje na urednosti i preciznosti likovnog uratka dovodi do nesigurnosti kod djece i straha da se ne zamrlja papir što djetetu djeluje kao kočnica u likovno kreativnom izražavanju (Belamarić, 1986). Odrasli djecu u likovnom izražavanju i kreativnosti najčešće ometaju ni ne sluteći da to čine, ali vrlo je bitno djeci omogućiti nesmetani i slobodni likovni izričaj te samopouzdanje u izražavanju likovnim aktivnostima.

6.2.Poticanje likovne kreativnosti

Za likovnu kreativnost ključno je djeci dati slobodu pri izražavanju što uključuje njihov stav o raznim problemima i njihovu logiku u prikazivanju istoga, odnosno individualno izražavanje i stvaranje. Potrebno je djeci dati slobodu da kroz razne likovne aktivnosti potvrđuju i otkrivaju sebe kao stvaralačko biće (Karlavaris, Kelbli, Stanojević-Kastori, 1986). Prije likovnog izražavanja bilo koje vrste djeca promatraju određenu pojavu, te na taj način stvaraju neposredan kontakt i doživljaj što se kasnije odražava kroz stvaralačku interpretaciju. Usmjerenost pažnje djeteta na određenu pojavu ili oblik koji pažljivo promatra i potpuno je njime zaokupljeno naziva se stvaralačkom percepcijom. Njome dijete uz vidljive podatke i činjenice otkriva i njihov smisao i značenje. Tek tada dijete može likovno izraziti što je opazilo i otkrilo (Belamarić, 1986).

Ukoliko je prirodna radoznalost za upoznavanje svijeta kod djece potisnuta postoji nekoliko načina da se „probudi“ interes za pojave u njihovom okruženju te njihovo likovno izražavanje ili oblikovanje. Usmjeravanje opažanja jedan je od

najjednostavnijih načina poticanja djece na neki oblik ili pojavu. Kako bi se pri takvom promatranu oblika ili pojave izbjegnulo nametanje vlastitog viđenja i perspektive preporuča se postavljanje pitanja djeci. Pitanja poput: „Što vidiš /vidite i što još?“, nakon što djeca iscrpe odgovore na to pitanje, mogu se dalje postaviti pitanja povezana za dječje prethodne odgovore, pitanjima se može ispitati logiku djece, te naposljetku konkretna pitanja o aspektima oblika ili pojave (dijelovi, konstrukcija, materija, boja i sl.). Međutim to ne znači da djeca moraju verbalno odgovoriti. Dječje čuđenje, raširene oči, dodir, osmijeh pokazatelji su njihove pažnje i interesa što je ujedno i odgovor same djece. Nakon što djeca dožive i upoznaju neki oblik ili pojavu lako će ga u svom likovnom izričaju prikazati. Promatranje oblika i pojava i njihovo izražavanje likovnim radom dva su odvojene procesa. Promatranjem djeca otkrivaju i pamte oblike i pojave, njihove odnose i značenja, a nakon toga likovnim jezikom to iskažu. „Djeca ne crtaju ono što vide, nego ono što izdvajaju, pamte i poimaju o nekom obliku i pojavi“ (Belamarić, 1986:257). Drugi način motiviranja i likovnog izražavanja djece je razgovor o nečemu što su djeca ranije spontano vidjela i doživjela. Navedeni razgovor naziva se aktiviranje sjećanja jer se na taj način aktivira i učvršćuje njihovo sjećanje. Kao i kod usmjeravanja opažanja ključno je djeci postavljati pitanja o tome što su vidjela i čula te što se je dogodilo. Kada se dječji odgovori na postavljena pitanja iscrpe, slijede pitanja o prostoru, oblicima, bojama, materiji i drugo. U likovnim radovima nastalim prema sjećanju djeca unose više značenja i odnose među oblicima te širinu i cjelovitost događaja (Belamarić, 1986). Likovno izražavanje ili oblikovanje često se može prikazati maštom i ilustracijom. Djeca vrlo često ilustriraju različite priče i pjesme, zamišljene događaje, događaje iz prošlosti ili budućnosti i slično. Pri likovnom izražavanju koriste poznate podatke i događaje iako nikada nisu vidjeli ni doživjeli prikaz koji likovno prikazuju oni ga sastavljaju od poznatih podataka i prijašnjih iskustva. „Bogatstvo i originalnost dječje mašte uvjetovani su slobodnim, spontanim i osmišljenim vođenjem u likovnom izražavanju svega što čini okolinu i život djece. Tada ona imaju od čega tkati svoje vizije i ideje“ (Belamarić, 1986:258). Druga viša razina stvaranja slika i imaginacije sposobnost je djece da različite predodžbe i pojmove koju su zapravo nestvarni prikažu u likovnom izrazu. Navedenu sposobnost imaju djeca koja su navikla slobodno se i neometana likovno izražavati (Belamarić, 1986). Likovno izražavanje ili oblikovanje djece može se poticati igrom

likovnim materijalima i sredstvima. Djeci ta vrsta igre daje osjećaj slobode, a potiče ih na upoznavanje i ispitivanje svojstva i mogućnosti pojedinog likovnog sredstva (Belamarić, 1986). Naposljetku, ali vrlo važno je nenametljivo potvrđivanje vrijednosti dječjih likovnih uradaka. Njome djeca dobivaju samopouzdanje, osjećaj vrijednost poštovanje, ali i slobodu u likovnom izražavanju.

7. SVRHA I CILJ ISTRAŽIVANJA

Svrha istraživanja „Povezanost odgajateljevih i roditeljevih procjena likovne tipologije djece s obzirom na likovna sredstva i pomagala s rezultatima testa potencijalne likovne kreativnosti“ je ispitati likovnu kreativnost djece u dobi od pete do šeste godine, te dobiti procjenu roditelja i odgajatelja o likovnoj tipologiji djece s obzirom na likovna sredstva i pomagala.

Osnovni je cilj ovog istraživanja dobiti odgajateljeve i roditeljeve procjene likovne kreativnosti djece s obzirom na njihovu naklonost prema likovnim sredstvima i pomagalima.

8. ISTRAŽIVAČKA PITANJA I HIPOTEZE

Na temelju istražene relevantne literature postavljena su sljedeća istraživačka pitanja i hipoteze.

Istraživačka pitanja:

P1: Postoji li povezanost roditeljeve procjene njihove djece o upotrebi likovnih sredstava i pomagala i dječje likovne kreativnosti?

P2: Postoji li povezanost odgajateljeve procjene djece o upotrebi likovnih sredstava i pomagala i dječje likovne kreativnosti?

P3: Postoji li povezanost odgajateljevih i roditeljevih procjena njihove djece o upotrebi likovnih sredstava i pomagala i likovne kreativnosti djece?

Hipoteze:

H1: Postoji povezanost roditeljeve procjene njihove djece o upotrebi likovnih sredstava i pomagala i dječje likovne kreativnosti

H2: Postoji povezanost odgajateljeve procjene djece o upotrebi likovnih sredstava i pomagala i dječje likovne kreativnosti.

H3: Postoji povezanost odgajateljevih i roditeljevih procjena njihove djece o upotrebi likovnih sredstava i pomagala i likovne kreativnosti djece.

9. METODE ISTRAŽIVANJA

Ovo istraživanje dio je opsežnijeg istraživanja potencijalne likovne kreativnosti EPoC testa za kojeg su u travnju i svibnju 2018. godine prikupljeni podaci.

Za potrebe ovog istraživanja korištene su kvalitativna metodologija istraživanja i kvantitativna metodologija istraživanja. Kvalitativna metodologija istraživanja je korištena u istraživanju potencijalne likovne kreativnosti djece kako bi se ispitala potencijalna likovna kreativnost EPoC testom utemeljenom na stvaranju crteža. Kvantitativna metodologija istraživanja korištena u anketama za odgajatelje i roditelje djece koji su sudjelovali u testu potencijalne kreativnosti kako bi se ispitala povezanost odgajateljevih i roditeljevih procjene s rezultatima potencijalne likovne kreativnosti. Ovo istraživanje usmjereno je na anketna pitanja koja se odnose na procjene vezane za likovni tip djeteta prema naklonosti likovno-izražajnih sredstava i pomagala koje se mogu vidjeti u tablici 1. Rezultati EPoC testa potencijalne likovne kreativnosti usporedit će se i analizirat s rezultatima procjene roditelja i odgajatelja kako bi se istražila povezanost odgajateljevih i roditeljevih procjene likovne tipologije s obzirom na likovna sredstva i pomagala s rezultatima testa potencijalne likovne kreativnosti.

9.1.Uzorak

Za potrebe istraživanja korišteni su rezultati EPoC testa potencijalne likovne kreativnosti koje je provedeno s djecom u dobi od pet, šest i sedam godina. U istraživanju je sudjelovalo sveukupno 105 djece (N=105). Iz Dječjeg vrtića „Olga Ban“ Pazin 30 djece, iz Dječjeg vrtića „Loptica“ Viškovo 26 djece, iz Dječjeg vrtića Rijeka, podcentar „Potok“ 25 djece te iz podcentra „Morčić“ 24 djece. Osim djece u istraživanju je sudjelovalo 105 odgajatelja (N=105) i 49 roditelja (N=49) djece koja su sudjelovala u EPoC testu potencijalne likovne kreativnosti.

9.2. Mjerni instrumenti

U svrhu ovog istraživanja korišteni su rezultati EPoC testa potencijalne likovne kreativnosti. Test su razvili autori Todd Lubart, Maud Besançon i Baptiste Barbot, a testom se procjenjuje potencijalna kreativnost djece u dobi od pet do 18 godina. EPoC test se sastoji od nekoliko domena, a za potrebe istraživanja proveden je test u grafičko–slikovnoj domeni koja se sastoji od divergentno-eksplorativnog i konvergentno-integrativnog procesa kreativnog razmišljanja na apstraktnim i konkretnim zadacima. Test sadrži dvije forme, A i B, a svaka forma testa sadrži osam testova.

1. Grafički test divergentno-eksplorativnog mišljenja (apstraktna verzija),
2. Verbalni test divergentno-eksplorativnog mišljenja (krajevi priče s obzirom na zadani početak priče),
3. Grafički test konvergentno-integrativnog mišljenja (apstraktna verzija),
4. Verbalni test konvergentno-integrativnog mišljenja (priča sa zadanim naslovom),
5. Grafički test divergentno-eksplorativnog mišljenja (konkretna verzija),
6. Verbalni test divergentno-eksplorativnog mišljenja (početci priče s obzirom na zadani kraj priče),
7. Grafički test konvergentno-integrativnog mišljenja (konkretna verzija),
8. Verbalni test konvergentno-integrativnog mišljenja (priča sa zadanim likovima).

U istraživanju su korišteni rezultati anketa koje su ispunjavali odgajatelji i roditelji djece koja su sudjelovala u EPoC testu potencijalne kreativnosti. U ovom istraživanju dobiveni su rezultati procjene odgajatelja i roditelja o likovnom tipu djeteta prema naklonosti likovno-izražajnih sredstava i pomagala. Odgajatelji i roditelji procjenjivali su naklonost djece likovno-izražajnih sredstva i pomagala prema tvrdnjama koje se mogu vidjeti iz Tablice 1, skalom procjene od 1 uopće se ne slažem do 5 u potpunosti se slažem.

Tablica 1: Tvrdnje vezane za likovni tip djeteta prema naklonosti likovno-izražajnih sredstava i pomagala

TVRDNJE VEZANE ZA LIKOVNI TIP DJETETA PREMA NAKLONOSTI LIKOVNO-IZRAŽAJNIH SREDSTAVA I POMAGALA
Bojom voli više crtati nego slikati.
Pri likovnom izražavanju, u slobodnom izboru, voli crtati.
Pri likovnom izražavanju, u slobodnom izboru, voli slikati.
Pri likovnom izražavanju, u slobodnom izboru, voli otiskivati.
Pri likovnom izražavanju, u slobodnom izboru, voli kipariti.
Pri likovnom izražavanju, u slobodnom izboru, voli oblikovati predmete koje može koristiti.
Precizno (prepoznatljivo) otiskuje predmete, pečate.
Voli miješati boje pri likovnom izražavanju.
S lakoćom gradi konstrukcije od trodimenzionalnih materijala – figure, kuće, objekte, makete.
Pokazuje osjećaj za prostorne odnose na crtežu ili slici.
Pokazuje osjećaj za prostorne odnose na skulpturi ili predmetu koji je izradio.
Samoinicijativno stvara predmete koje koristi (npr. novčanik, kutijica, nakit i sl).
Voli istraživati mogućnosti kombiniranja različitih likovnih sredstava i pomagala u istom likovnom uratku.

9.3. Načini obrade podataka

Dobiveni rezultati uneseni su u računalni program za obradu podataka SPSS (*Statistical Package for the Social Science – Statistički program za društvene znanosti*) najprije se svi zadaci standardiziraju na standardnu skalu Z vrijednosti zatim se provjerava pouzdanost, kada se utvrdi zadovoljavajuća pouzdanost podataka kreće se s daljnjom obradom podataka. Ispituje se povezanost odgajateljevih i roditeljevih procjena likovnog tipa djeteta prema naklonosti likovno-izražajnih sredstava i pomagala; ispituju se korelacije kvocijenta likovne kreativnosti, koeficijenta divergentne likovne kreativnosti i koeficijenta konvergentne likovne kreativnosti; također se ispituje odnos roditeljevih i odgajateljevih procjena njihove djece s dječjom likovnom kreativnošću.

10.REZULTATI I RASPRAVA

U ovom poglavlju analizirat će se dobiveni rezultati testirane djece EPoC testom likovne divergentne i konvergentne kreativnosti, koeficijenta likovne kreativnost, kao i rezultati roditeljevih i odgajateljevih procjena naklonosti djece prema likovnim sredstvima i pomagalicama.

Statističkom obradom podataka korelacije kvocijenta likovne kreativnosti, koeficijenta divergentne likovne kreativnosti i koeficijenta konvergentne likovne kreativnosti može se zaključiti da su sve korelacije između koeficijenata i kvocijenata likovne kreativnosti pozitivne i značajne. Pri čemu se ističe korelacija između koeficijenta konvergentne likovne kreativnosti i kvocijenta likovne kreativnosti. Kvocijent likovne kreativnosti najviše je zasićen koeficijentom konvergentne likovne kreativnosti i kvocijentom likovne kreativnosti, a relativno manje koeficijentom divergentne likovne kreativnosti, što je vidljivo iz Tablice 2. To dalje znači da je u praksi likovne kreativnosti djece jače izraženo konvergentno likovno mišljenje u odnosu na divergentno. Time se može istaknuti prijedlog da se u budućem radu s djecom može još veća pozornost usmjeriti na tipove likovnih zadataka u kojima će se još više poticati produkcija likovnih ideja i rješenja u jedinici vremena.

Tablica 2: Korelacije kvocijenta likovne kreativnosti, koeficijenta divergentne likovne kreativnosti i koeficijenta konvergentne likovne kreativnosti

			Kvocijent likovne kreativnosti	Koeficijent divergentne likovne kreativnosti	Koeficijent konvergentne likovne kreativnosti
Spearmanov rho	Kvocijent likovne kreativnosti	Koeficijent korelacije	1.000		
		p	.		
		N	105		
	Koeficijent divergentne likovne kreativnosti	Koeficijent korelacije	.743**	1.000	
		p	.000	.	
		N	105	105	
	Koeficijent konvergentne likovne kreativnosti	Koeficijent korelacije	.819**	.256**	1.000
		p	.000	.008	.
		N	105	105	105
**. Korelacija je značajna na razini $p < 0.01$.					

Rezultatima ispitivanja povezanosti između roditeljeve procjene naklonosti djeteta prema likovnim sredstvima i pomagalicama i dječje likovne kreativnosti dobiveno je da ne postoji statistički značajna povezanost između roditeljeve procjene naklonosti djeteta prema likovnim sredstvima i pomagalicama i koeficijenta likovne kreativnosti djece, vidljivo iz Tablice 3. Stoga je, hipoteza jedan da postoji povezanost roditeljeve procjena njihove djece i likovne kreativnosti djece, odbačena.

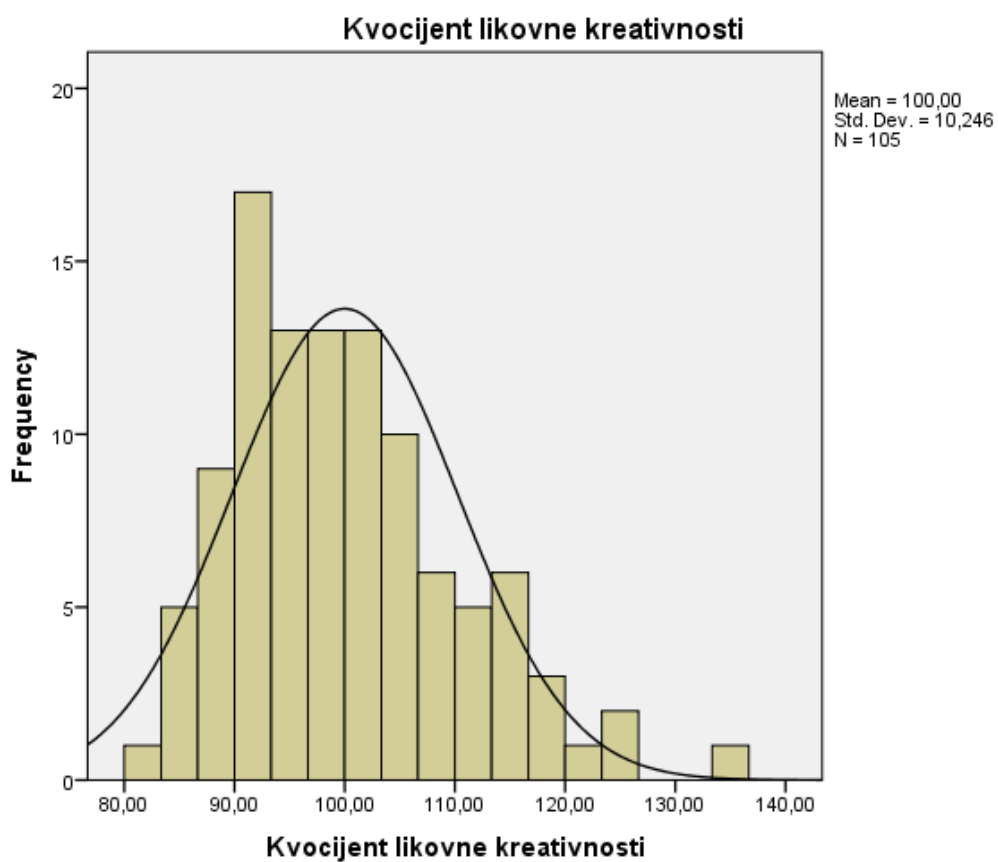
Tablica 3: Roditeljeva i odgajateljeva procjena naklonosti djeteta prema likovnim sredstvima i pomagalicima

			Naklonost roditelji	Naklonost odgajatelji
Spearmanov rho	Kvocijent likovne kreativnosti	Korelacijski koeficijent	-.009	-.298**
		p	.949	.002
		N	49	105
	Koeficijent divergentne likovne kreativnosti	Korelacijski koeficijent	.007	-.349**
		p	.961	.000
		N	49	105
	Koeficijent konvergentne likovne kreativnosti	Korelacijski koeficijent	-.085	-.126
		p	.560	.202
		N	49	105
**. Korelacija je značajna na razini $p < 0.01$				

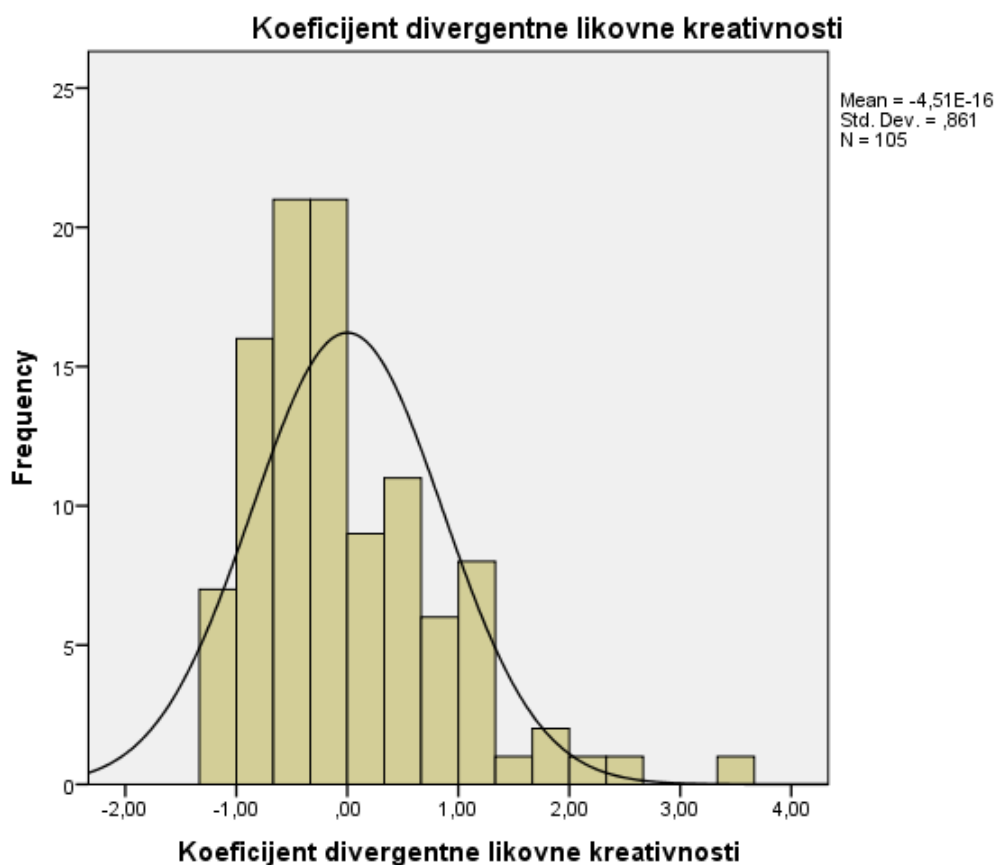
Nadalje, statističkom obradom podataka može se zaključiti da postoji negativna povezanost između naklonosti odgajatelja i likovne kreativnosti djece. Točnije povezanost između kvocijenta likovne kreativnosti i naklonosti odgajatelja iznosi -0.298 što je više od -0.01 i što ju čini statistički značajnom. Naklonost između koeficijenta konvergentne likovne kreativnosti i naklonosti odgajatelja iznosi -0.349 što je više od -0.01 što znači da postoji statistički značajna negativna povezanost između koeficijenta konvergentne likovne kreativnosti i naklonosti odgajatelja. Povezanost između koeficijenta konvergentne likovne kreativnosti i naklonosti odgajatelja iznosi -0.126 što je više od -0.01 što znači da postoji statistički negativna povezanost između koeficijenta konvergentne likovne kreativnosti i naklonosti

odgajatelja. Najveća negativna povezanost (-0.349) postoji između koeficijent divergentne likovne kreativnosti i naklonosti odgajatelja, a najmanja (-0.126) negativna povezanost postoji između koeficijent konvergentne likovne kreativnosti i naklonosti odgajatelja.

Graf 1: Histogram kvocijenta likovne kreativnosti

Graf 2: Histogram kvocijent divergentne likovne kreativnosti

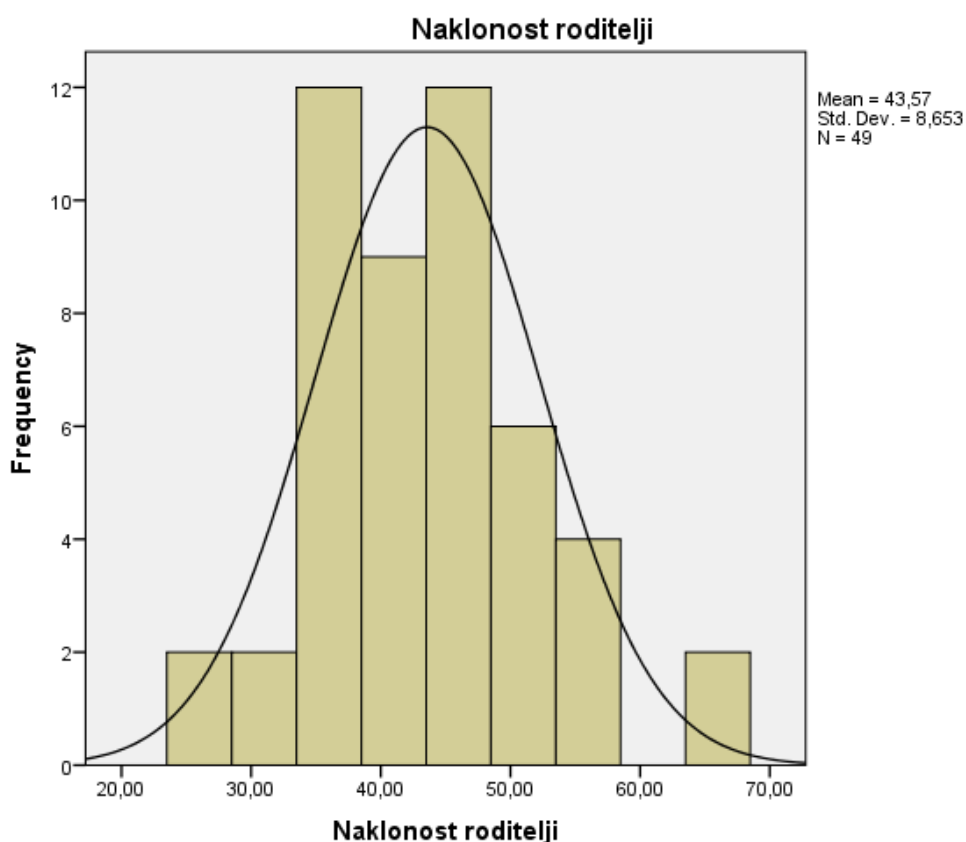

Rezultatima ispitivanja povezanosti između odgajateljeve procjene naklonosti djeteta prema likovnim sredstvima i pomagalicama i dječje likovne kreativnosti dobiveno je da odgajateljeva procjena naklonosti djeteta prema likovnim sredstvima i pomagalicama negativno i statistički značajno povezana s koeficijentom divergentne likovne kreativnosti i kvocijentom likovne kreativnosti, što je vidljivo iz Tablice 3. Stoga je, hipoteza dva da postoji povezanost odgajateljeve procjene djece o upotrebi likovnih sredstava i pomagala i dječje likovne kreativnosti, potvrđena, ali je povezanost negativna.

Dobivenim rezultatima dolazi se do pretpostavke da djeca u predškolskim ustanovama najmanje koriste olovku kao crtaće sredstvo rada, koje se najčešće koristi za vježbe početnog pisanja školaraca, a u EPoC testu su osnovno sredstvo. Tijekom testiranja djeca su imala pripremljeni materijal sa zadacima te papire A6 i A4 formata, olovke, gumice i flomastere. Za razliku od ovih uvjeta, u radu odgajatelja djeca slobodno izabiru likovne tehnike, pribore i materijale raznih likovnih područja.

Također je ispitana povezanost odgajateljevih i roditeljevih procjena likovnog tipa djeteta prema naklonosti likovno-izražajnim sredstvima i pomagalicama i dječje likovne kreativnosti. Rezultatima ispitivanja povezanosti odgajateljevih i roditeljevih procjena naklonosti djeteta prema likovnim sredstvima i pomagalicama i dječje likovne kreativnosti dobiveni su sljedeći rezultati. Distribucija rezultata u varijabli odgajateljeve procjene naklonosti djeteta prema likovnim sredstvima i pomagalicama statistički značajno odstupa od normalne distribucije ($K-S D = 0,251$; $p < 0,001$). Roditeljeva procjena naklonost djeteta prema likovnim sredstvima i pomagalicama je normalno distribuirana ($K-S D = 0,110$; $p = 0,193$). Stoga je hipoteza tri koja se odnosi na to da postoji povezanost odgajateljevih i roditeljevih procjena njihove djece i likovne kreativnosti, odbačena.

Graf 3: Histogram naklonost roditelji

Rezultatima je potvrđeno da roditelji i odgajatelji ne procjenjuju jednako istu djecu u likovnom izražavanju različitim sredstvima i pomagalicama. Razloga tome može biti nekoliko. Jedan od mogućih razloga je okruženje, ukoliko roditelji ne nude djeci likovno izražavanje s različitim likovno-izražajnim sredstvima, kod kuće nisu u mogućnosti realno procijeniti djetetovo likovno izražavanje. Također se ista situacija može dogoditi u ustanovi predškolskog odgoja ukoliko odgajatelj ograničava djeci mogućnosti korištenja raznolikih likovno izražajnih sredstva i tehnika. Nadalje, razlog mogu biti i subjektivne procjene, posebno pri ispitivanju onih roditelja koji često doživljavaju vlastito dijete uspješnijim i sposobnijim nego li je dijete uistinu.

11.ZAKLJUČAK

Likovni razvoj djece od prve do desete godine ima nekoliko faza, započinje fazom šaranja, dalje se nastavlja kroz fazu sheme, završava fazom razvijene sheme. Faze likovnog razvoja služe kao orijentacija u praćenju djetetovog likovnog razvoja. Svako dijete je individua i ne može se konkretno uspoređivati s drugim djetetom stoga se i faze likovnog razvoja kod djece izmjenjuju u različitim vremenskim razdobljima. Ovisno o osobinama i preferencijama pojedinog djeteta mogu se odrediti likovni tipovi djece, čije se osobine odražavaju u njihovim likovnim uracima. Likovni tip djeteta može biti uvjetovan likovnim osobinama; uporabom likovno-izražajnih sredstava i osobnim kompetencijama djeteta.

Likovnim tehnikama, sredstava i pomagala omogućuje se likovno izražavanje djece. Obzirom na područja likovnog rada likove tehnike, sredstva i pomagala mogu se podijeliti na tehnike plošnog oblikovanja i tehnike prostorno-plastičnog oblikovanja. Tehnike plošnog oblikovanja mogu se podijeliti na crtačke, slikarske i grafičke tehnike. Svaka tehnika ima likovno-tehničko sredstvo i alat kojim se likovni uradak ostvaruje.

Likovnim izražavanjem doprinosi se razvoju kreativnosti djece zbog mogućnosti korištenja različitih materijala, tehnika, eksperimentiranja i rješavanja problema. Likovnim jezikom djeca izražavaju svoje unutarnje biće, svoje poimanje sebe i svijeta oko sebe. Kreativno izražavaju svoja iskustva, doživljaje, znanja i razumijevanja. Razlog tome je to što je likovni jezik često i jedini raspoloživ način kojim mogu izraziti svoje doživljaje, ideje i misli. Odrasli ometaju dječju kreativnost najčešće ni ne sluteći da to čine, ali vrlo je bitno djeci omogućiti nesmetani i slobodni likovni izričaj te samopouzdanje u izražavanju likovnim aktivnostima.

Jedan od testova za mjerenje kreativnosti je EPoC test (eng. „Evaluation of Potential Creativity“). Navedeni test korišten je i u ovome radu čija je svrha ispitati likovnu kreativnost djece u dobi od pete do šeste godine, te dobiti procjenu roditelja i odgajatelja o likovnoj tipologiji djece s obzirom na likovna sredstva i pomagala. A osnovni cilj ovog istraživanja bio je ispitati odgajateljeve i roditeljeve procjene u

odnosu na likovnu kreativnost djece s obzirom na njihovu naklonost likovnih sredstava i pomagala. Kako bi se odgovorilo na postavljeni cilj u istraživanju je korišten EPoC test (N=105 djece). Anketama su ispitani odgajatelji i roditelji djece koja su sudjelovala u istraživanju, N= 105 odgajatelja i N=49 roditelja).

Rezultatima, dobivenim provedenim istraživanjem, ukazuje se da su sve korelacije između koeficijenata i kvocijenata likovne kreativnosti pozitivne i značajne. Najveća povezanost ističe se između koeficijenta konvergentne likovne kreativnosti i kvocijenta likovne kreativnosti. Dok je povezanost između koeficijenta divergentne likovne kreativnosti i kvocijenta likovne kreativnosti nešto manja. Navedenim rezultatima ukazuje se da je kod djece konvergentno likovno mišljenje izraženije nego li je to divergentno likovno razmišljanje. Navedenim rezultatima se ukazuje na mogućnost da se u budućem radu s djecom veći značaj usmjeri na razvijanju što veće produkcije likovnih ideja i rješenja u jedinici vremena.

Analiziranjem rezultata između roditeljeve procjene naklonosti djeteta prema likovnim sredstvima i pomagalima i dječje likovne kreativnosti dobiveno je da ne postoji statistički značajna povezanost između roditeljeve procjene naklonosti djeteta prema likovnim sredstvima i pomagalima i koeficijenta likovne kreativnost djece, stoga je hipoteza jedan, odbačena. Međutim, rezultatima ispitivanja povezanosti između odgajateljeve procjene naklonosti djeteta prema likovnim sredstvima i pomagalima i dječje likovne kreativnosti ukazuje se da je odgajateljeva procjena naklonosti djeteta prema likovnim sredstvima i pomagalima negativno i statistički značajno povezana s koeficijentom divergentne likovne kreativnosti i kvocijentom likovne kreativnosti. Stoga je, hipoteza dva da postoji povezanost odgajateljeve procjene djece o upotrebi likovnih sredstava i pomagala i dječje likovne kreativnosti, potvrđena, ali je povezanost negativna. Razlogom dobivanja negativne povezanosti odgajateljeve procjene naklonosti djeteta prema likovnim sredstvima i pomagalima može se smatrati korištenje olovke kao crtaćeg pribora. Naime u predškolskim ustanovama se olovka rijetko koristi kao pribor za likovno izražavanje, djeca češće izabiru neko drugo likovno sredstvo. A tijekom EPoC testiranja olovka je bila glavno sredstvo likovnog izražavanja.

Rezultatima ispitivanja povezanosti odgajateljevih i roditeljevih procjena naklonosti djeteta prema likovnim sredstvima i pomaglima i dječje likovne kreativnosti dobiveni su rezultati koji ukazuju da ne postoji povezanost odgajateljevih i roditeljevih procjena njihove djece i likovne kreativnosti, stoga je hipoteza tri odbačena. Odnosno, rezultatima je potvrđeno da roditelji i odgajatelji ne procjenjuju jednako istu djecu u likovnom izražavanju različitim sredstvima i pomaglima. Može se navesti više razloga zbog dobivanja rezultat koji ukazuju na razilaženje procjena naklonosti roditelja i odgajatelja. Jedan od mogućih razloga je okruženje, a odnosi se na djetetovo korištenje likovnih sredstva i pomagala u kućnom i predškolskom okruženju. Ukoliko dijete nije imalo mogućnosti u jednom od navedenih okruženja koristiti određena likovna sredstva i pomagala, odgajatelj ili roditelj, osobe koje su jedni od činitelja predškolskog i obiteljskog okruženja, nisu u mogućnosti realno procijeniti djetetovo likovno izražavanje. Pri čemu dolazi do razilaženja u procjenama naklonosti roditelja i odgajatelja. Sljedeći mogući razlog su subjektivne procjene, koje se posebno mogu isticati pri ispitivanju roditelja jer oni često doživljavaju vlastito dijete uspješnijim i sposobnijim nego li je dijete uistinu.

U najboljoj želji roditelji i odgajatelji vrlo lako gase kreativnost djeteta ne shvaćajući da to čine, no kao što glasi citat autorice Alexandre K. Trenfor *"Najbolji učitelji su oni koji vam pokazuju kamo da pogledate, ali vam neće reći što trebate vidjeti."* Djeci je potrebna potpora, poticaj i usmjerenje roditelja i odgajatelja, u izražavanju svoje kreativnosti, a ne djela koja su nastala voljom odraslog.

12. LITERATURA

1. Arar, Lj., Rački, Ž. (2003). Priroda kreativnosti. Psihologijske teme, Vol.12 No.1 Prosinac, 3-22. Preuzeto 13.6.2019., sa <https://hrcak.srce.hr/12733>
2. Balić-Šimrak, A. (2010). Predškolsko dijete i likovna umjetnost. *Dijete, vrtić, obitelj*, 16-17 (62-63), 2-8. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/124737>, 13.5.2019.
3. Belamarić, D. (1986). *Dijete i oblik –likovni govor predškolske djece*. Zagreb: Školska knjiga.
4. Beneta, Ž., Bucković, I., Vekić-Kljaić, V., Boštjančić, M., Rogulj, E., Jedrejčić, E., Gršković, J. (2010). Kiparske tehnike. *Dijete, vrtić, obitelj*, 16-17 (62-63), 30-37. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/124745>, 10.5.2019.
5. Borko, A., Batinić-Puškarić, B., Vekić-Kljaić, V. i Jedrejčić, E. (2010). Grafičke tehnike. *Dijete, vrtić, obitelj*, 16-17 (62-63), 24-27. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/124740>, 2.5.2019.
6. Grgurić, N. (2003). *Oblikovanje papirom, alufolijom i didaktički neoblikovanim materijalom*. Zagreb: Educa.
7. Grgurić, N., Jakubin, M. (1996). *Vizualno-likovni odgoj i obrazovanje*. Zagreb: Educa.
8. Herceg, I., Varljen Herceg, L., Rončević, A., Karlavaris, B. (2010) *Metodika likovne kulture djece rane i predškolske dobi*. Zagreb: Alfa d.d.
9. Huzjak, M. (2006). Darovitost, talent i kreativnost u odgojnom procesu. Zagreb: Odgojne znanosti, 8(1(11)), 298-300. Preuzeto 13.6.2019., sa <https://hrcak.srce.hr/26205>
10. Karlavaris, B., Kelbli, J., Kastori, M., S. (1986). *Metodika likovnog vaspitanja predškolske dece*. Leskovac: Napredak.

11. Lubart, T., Zenasni, F., Barbot, B. (2013). *Creative potential and its measurement*. International Journal of Talent Development and Creativity, 1(2), 41-51. Preuzeto 6.7.2019. s https://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/42980512/Creative_Potential_and_its_Measurement20160223-16671-kzov8a.pdf?response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DCreative_Potential_and_its_Measurement.pdf&X-Amz-Algorithm=AWS4-HMAC-SHA256&X-Amz-Credential=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A%2F20190705%2Fus-east-1%2Fs3%2Faws4_request&X-Amz-Date=20190705T144317Z&X-Amz-Expires=3600&X-Amz-SignedHeaders=host&X-Amz-Signature=b56eca02ccd936b959e749010a8871a8521e278b4f862eaf19744c45f8824c3e
12. Pandl, D., Laco, S., Matavulj, I., Kresović, H., Andrašek, A., Špoljar, S., Rogulj, E. (2010). Primijenjena umjetnost. *Dijete, vrtić, obitelj*, 16-17 (62-63), 40-55. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/124747>, 10.5.2019.
13. Republika Hrvatska, Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta (2014). *Nacionalni kurikulum za rani i predškolski odgoj i obrazovanje*. Zagreb.
14. Slunjski, E. (2013). *Kako djetetu pomoći da...(p)ostane kreativno i da se izražava jezikom umjetnosti*. Zagreb: Element.
15. Šipek, B. (2015). Kako komunicirati likovnim jezikom djece. *Dijete, vrtić, obitelj*, 21 (79), 21-22. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/172745>, 10.4.2019.
16. Vlaketić, G. i Verk, M. (2016). Upotreba grafičkih tehnika s djecom predškolske dobi. *Croatian Journal of Education*, 18 (Sp.Ed.2), 199-214. <https://doi.org/10.15516/cje.v18i0.2122>, 2.5.2019.
17. Zupančić, T. i Hudoklin, D. (2016). Likovne strategije i likovni tipovi djece. *Školski vjesnik*, 65 (Tematski broj), 301-311. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/160222>, 10.4.2019.